

10091

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

10.091

CSOKONAI KÖNYVTÁR

SZERKESZTI CSOBÁN ENDRE

2. SZÁM.

ÁRA 2 P.

HERCZEG FERENC

ÍRTA

ZSIGMOND FERENC

KIADJA

A DEBRECENI CSOKONAI KÖR 1928~

A címlapot Haranghy Jenő rajzolta.

CSOKONAI KÖNYVTÁR

SZERKESZTI : CSOBÁN ENDRE.

2. SZÁM.

HERCZEG FERENC

ÍRTA

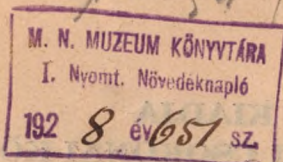
ZSIGMOND FERENC

KIADJA

A DEBRECENI CSOKONAI KÖR 1928

Flora. I.
10.09.1 / 2

legutóbbi emberöltő időtartamának legfőlemelőbb emlékei közé tartozik az a három jubileum, amellyel az illető év-tized magyar olvasóközönsége — az egész magyar intelligencia — szív-szerinti lelkesedés között ünnepelte a maga legkedvesebb, legnépszerűbb re-gényíróját költői munkásságuk egy-egy nagyjelentőségű mérföldkövé-nél. Harminchárom év-vel ezelőtt (1894) volt Jókai írói működésének ötve-nedik évfordulója, ezt követte pontosan egyenlő, tizenhat évnyi, időközökben Mikszáth Kálmán (1910) és Herczeg Ferenc (1926) negyvenesztendős írói jubí-leuma.¹

Ez a három ünnepelt író nem egyenlő tehetségű ; a népszerűség mérete és jellege is mindegyikőjük-nél más-más. De kiváló tehetség mind a három s híru-k-nevük messze túlszárnyalja a magyar haza határait.

A három jubileum legméltóbb s legértékesebb emléke : az ünnepelt írók műveinek egységes, szép kiadása. A jubileum egyéb mozzanatai kevésbbé fon-tosak reánk nézve, de a köztük mutatkozó árnyalati eltérés nincs minden érdekesség híján, mert holmi korjellemző adatnak is beválik.

¹ Ez a tanulmány Herczeg Ferenc írói munkásságá-nak negyvenedik évfordulójára (1926) készült, a debreceni egyetemen tartott magántanári előadássorozat vezérfonalául. Nyomtatásban való megjelenése a szerzőn kívül eső okok miatt késett eddig. Szerkesztő.

A Jókai-jubíleum szemkápráztató külsőségek között ment végbe. A tisztelgő küldöttségek száma és társadalmi súlya, a csecsebecse-emléktárgyak mennyisége stb. fejedelmi méretű volt. A százkötetes jubileumi kiadás jövedelméből tiszteletdíjat is kapott ugyan Jókai, de ennek az összege már nem mondható fejedelminek, legfeljebb tekintélyesnek s Jókai különben is mindjárt odaáldozta egyrészét jótékony célokra, a jubíleum fénye és melege aztán csakhamar oszladni kezdett, hiszen a Jókai sokévtizedes társtalan népszerűségének napja leáldozóban volt.

A Mikszáth-jubíleum szűkebb keretek közt és kisebb pompával folyt le, de egyrészt — mondhatni — esztétikai ragyogással sugározta be az a szerencsés körülmény, hogy Mikszáth éppen a jubíleum idejekor állott írói tehetségének és népszerűségének tetőfokán; másrészt pedig amily magyarosan kedves, az ünnepeltre nézve anyagilag épp oly jelentős oldala is volt a kitüntetésnek: a magyar társadalom közadakozás útján megvásárolta Mikszáth szülőhelyét, a tótnevű Szklabonyát s átkeresztelvén Mikszáthfalva névre, nemzeti ajándéku adta az ünnepelt írónak.

A Herczeg-jubíleum idején a magyar nemzet már nem volt abban a helyzetben, hogy anyagi értékű ajándékkal is kifejezze kedves írója iránt érzett hálás szeretetét. Szülőföldi dominium adományozásáról már csak azért sem lehetett szó, mert a Herczeg Ferenc szülőföldje — az életkedvtől duzzadó, mulatós bunyevácok és a fanatikus szorgalmú, békeszerető svábok gazdag Délvidéke — immár nem a miénk, mint ahogy a Felvidék sem a miénk már... egyelőre nem maradt számunkra egyéb belőlük, mint az elszakított területek nagynevű szülötteinek — pl. Jókainak, Mikszáthnak és Herczegnek — példaadó életműve: jelképei ezek a nemzeti multnak s zálogai a nemzeti jövőnek.

De a Herczeg-jubíleumnak volt egy olyan moz-

zanata, amilyennel még egyetlenegy másik magyar író sem dicsekedhetik. Herczeg Ferenc az első magyar író, akit arra illetékes tényező a Nobel-díjjal való kitüntetésre javaslatba hozott.¹ A világraszóló kitüntetést nem kapta ugyan meg a magyar jelölt, de a jelöltetésre való erkölcsi jogosultsága minden kétségen felül áll, s ideje is ráeszmélnünk, hogy a nemzetközi elismertetésnek reánk magyarokra nézve nincs más módja, mint az, ha a művelt külföld kulturális tényezőivel magunk is igyekszünk észrevétetni magunkat.

Hogy a Nobel-díj első magyar jelöltje éppen Herczeg Ferenc, ez természetesen nem jelenti azt, mintha a Nobel-féle alapítvány létesülése óta Herczeg volna az első és egyetlen méltó tehetség erre a kitüntetésre. De lehetetlen arra a meggyőződésre nem jutnunk, hogy Herczeg írói egyéniségében olyan tulajdonságok vannak, amelyek különösen is alkalmassá teszik őt arra, hogy a legutóbbi emberöltő magyar szépprózai irodalmának ő legyen a képviselője a Nobel-díjjal rendelkező külföldi ítélőszék előtt.

Nem művészeti szempontra gondolunk most első sorban, bár könnyű belátnunk, hogy akár a Jókai, akár a Mikszáth, akár a Gárdonyi, akár a Móricz Zsigmond műveinek idegen nyelvre való fordítása kockázatosabb és nehezebb vállalkozás, mint a Herczeg műveié. Amazok stílusát részint a lírai meghatottság, az aranyos zománcú naivitás és a nyelvi tősgyökeresség, részint a vulkánikus őserő salakos nyersesége annyira sajátossá teszi, hogy idegen nyelven való egyenlő értékű, illetőleg egyenlő hatású tolmácsolásuk alig képzelhető el másként, csak kongeniális tehetségek révén, már pedig ilyenekkel éppen a prózai mű-

¹ A M. Tud. Akadémia nevében elküldött javaslatot Horváth János írta. Lásd Irod.-tört. Közlem. 1925. és különnyomatban: Irod.-tört. Füzetek (szerk. Császár E.) 1. szám.

fajok fordítása terén találkozunk legritkábban. Visszont a Herczeg stílusának — mint dolgozatunk végső fejezetében részletesen látni fogjuk — legjellegzetesebb vonása és legfőbb értéke : a bámulatós művészi *szabatosság*. A fordító részéről természetesen az ilyen stílus is megköveteli az anyanyelv fölötti tökéletes uralmat, de nem igen állítja a fordítót sejtelemszerű stílusproblémák és egyéb kikerülhetetlen esztétikai akadályok elé.

A külföldi népszerűsítésre azonban nem annyira alaki, mint inkább tartalmi tekintetben látszik Herczeg költészete alkalmasabbnak, sikerrel kecsegtetőbbnek előbb említett társaiénál.

Hét-nyolc évtized óta — nemcsak Magyarországon, hanem többé-kevésbé másutt is — a művelődési élet legrikítóbb jelensége az az óriási túlsúly, amelyre a főváros emelkedett az ország többi vidékei rovására. Herczeg Ferenc egyik hasonlatát általánosítva, elmondhatjuk, hogy Budapest néhány évtized óta rettenetes vonzóerejével az egész ország minden energiáját magába szürcsöli és elnyeli, mint az osztrigát. Magyarország a külfölddel jóformán csak Budapesten át érintkezett a multban is, mióta pedig a megcsonkított haza lakosságának egy hetedrészét Budapest foglalja magában, a magyar főváros még több joggal elmondhatja magáról, kivált külföldi vonatkozásban : az ország én vagyok. Hogy örvendetes-e ez a történeti fejlődés, vagy sok tekintetben nagyon is egészségtelen : ez a kérdés-feltevés nem tud változtatni magának a ténynek a nagy fontosságán.

Sehol sem alkalomszerűbb és messzebbható következtetésű reánk nézve a főváros szerepének kérdése, mint az irodalommal, a költészettel kapcsolatban. A magyar élet egyik legsorsdöntőbb jelensége : a vidék évtizedek óta tartó népvándorlása a főváros felé. A költészet az élet tükre, tehát a magyar szépirodalom elsőrendű feladata : Budapest szédületes méretű fa-

lánkságának minél élesebb és elfogulatlanabb szemmel való megfigyelése s minél igazabb ábrázolása... A Jókai költészetében tükröződő magyar főváros ma már nem egy tekintetben anachronizmusként hat reánk, még ha a Jókai szemével nézzük is (akárcsak pl. a Dickens Londonja). Mikszáth és Gárdonyi a fővárosi élet ábrázolását illetően meglehetősen tagadólagos álláspontra helyezkedett, legtöbbnyire mellőzte mindkettőjük a budapesti élet költői tárgyul való választását, vagy pedig egyoldalúan ellenszenves képet festett róla; Gárdonyi el is menekült a bűnös nagy Babylonból, Mikszáth mosolygó életbölcssége pedig raffinált számítással mintegy arra használta fel a fővárosi kénytelen-kelletlen tartózkodást, hogy annál izgatóbb szépségükben érvényesüljenek reá nézve a szülőföldi emlékek, a gyermek- és ifjúkor varázsos benyomásai. Móricz Zsigmondot is budapesti lakossá kényszerítette az írói becsvágy, de írói ihletének forrása csaknem kizárólagosan az alföldi magyar *vidék* életének lüktetése, a maga minél földízebb eredetiségében... Megvannak persze „Budapest”-nek is a maga regény- és drámaírói (Kóbor Tamás, Molnár Ferenc, Szomaházy István stb.), de ezeket eddigelé sem tehetségük, sem világnézetük nem képesíti arra, hogy bennük a modern *magyar* élet nagy problémáinak igaz tükröztetőit láthassa valaki.

Pedig a legújabb időben fontos érdekeink fűződnek ahhoz, hogy a művelt külföld necsak érdekes kuriózumnak ismerje meg a magyarság életét azokból az irodalmi alkotásokból, amelyek eljutnak hozzá. Az idejét mult, patriarkális vármegyei közigazgatás, a hortobágyi zártkörű, primitív életmód stb. mint megannyi különlegesség igen érdekes témákat nyújtott már éppen leghívatottabb szépíróinknak, — de manapság inkább arról szeretnénk meggyőzni a művelt külföldet, hogy a mai Magyarország ugyanannak a modern civilizációnak a vizein evez, amelyen

a nyugati vezérállamok s hogy a magyar fővárosi és vidéki társadalom élete éppen olyan természetű és értékű dokumentumokat szolgáltat az egyetemes emberi művelődés lényegének megértéséhez, mint akármelyik nyugati társadalom. A vidék és a főváros életét, embereit, problémáit együtt és egyszerre kell ismernie s ábrázolni tudnia annak a magyar írónak, aki a művészet eszközeivel akar bizonytságot tenni arról, hogy nemzete a világkultúra közösségében méltó módon megállja a helyét.

Tudvalevő, hogy a Herczeg Ferenc ösei Mária Terézia idejében kerültek Magyarországra, mint sziléziai német bevándorlók s német műveltségüket tudatosan ápták nemzedékeken keresztül. A tősgyökeres magyar származás hiánya helytel-közzel meg-megérzik, kivált eleinte, Herczeg művein mint fogyatkozás — néha azonban szinte úgy tűnik fel, mintha ezt a hiányt bizonyos tekintetben hasznosítani is tudná írónk. Minthogy nyelvünket s faji és nemzeti hagyományainkat nem vérszerinti örösképen szívta magába, hanem érett ésszel s nagyrészt tudatos elmélyedéssel ismerte meg: ment tudott maradni a született magyarságnak egyik-másik olyan atavisztikus faji jellemvónásától, amelyek bizony immár jórégóta meglehetősen korszerűtlenné váltak. A főváros vonzóereje Herczeg Ferencet is ellenállhatatlanul magához ragadta, de ő elfogulatlanabbul, tehát több megértéssel tudott hozzáfogni a világvárossá fejlődő Budapest megfigyeléséhez, mint a tősgyökeresebb magyar írók közül talán akármelyik. A magyar faj tétlen fatalizmusa nem nehezedett rá nyomasztó teherként, de az államalkotó magyar faj erényeinek és hibáinak ismerete már ott munkált a lelkében, mikor belesodródott a fővárosi élet tömkelegébe. E bonyolult társadalmi szervezet kóros kinövéseiről Herczeg Ferenc sem mondja, hogy azok egészségesek (sőt manapság éppen ő a legatá-

sosebb szatírikus bírálójuk), de érezteti velünk, hogy ezek a kinövéssek is okszerű jelenségek. Herczeg művei jórészt e társadalmi tünetek költői eszközökkel adott diagnózisaként hatnak ránk s mint ilyenek, többnyire nemcsak hazai, hanem európai érdekűek is.

Jeles embereink közül ma kétszeres mértékben rászorulunk azokra, akik *européerek*, akik nemzetközi viszonylatokban is alkalmasak a nemzet képének viselésére. Tudjuk, hogy a közelmúltban pl. Eötvös Károly mily büszkén szokta hangoztatni az idegen modern nyelvekben való járatlanságát; még Mikszáth is azzal az érveléssel védekezik a tót eredetére vonatkozó híresztelés ellen, hogy semmiféle eleven nyelvet nem tud a magyaron kívül.¹ Ma nemzeti nyereség, ha a magyar tehetségek közvetetlen úton is hozzáférhetőkké válnak valami módon a nemzetközi érdeklődés számára... Mikszáth maga bevallja magáról: „Nem lelkesedem valami különösen a tengerért... Nekem nem anyám a tenger. Se szeretem. Az én anyám a föld a fűveivel, virágaival, fáival”: a palóc föld idilli csöndje. Ezt a nyilatkozatot Mikszáth éppen Herczeg Ferencsel kapcsolatban, a kettőjük ízlése közötti különbség kiemelése végett tette, akkor, mikor Herczeg *Szelek szárnyán* című útirajza megjelent (1905). „Íme, az írói talentum is domínium már”, állapítja meg Mikszáth. „Ép úgy a maga yachtján járja a tengeri utakat Herczeg, mint Jules Verne vagy Kipling...”²

Igen, Herczeg szenvedélyes szeretettel járja a Földközi-tengert. Jól teszi. Mikor yachtjának megérkezését izgatottan várják a Herczeg-drámákat játszó olasz színházigazgatók és színházlátogatók,

¹ Mikszáth Kálmán művei XXXIII. kötet. *A saját ábrázolomról* 106. l. („Levél a szerkesztőség összes tagjaihoz.”)

² U. o. XXXVI. kötet. *Az én ismerőseim* 243—244. l. („Szelek szárnyán.”)

— a magyar író hírneve a nemzet számára is kamatozik. Kár, hogy a Herczeg Ferenc szerénysége a tengeri bolyongások alkalmával sem igen tűri a nemzetközi nyilvánosság rikító fényét, hanem sokkal többre becsüli ennél a merengő magány gyönyörűségeit s nincs kedve utánozni pl. a Nobel-díjas Rabindranat Tagore-t, aki exotikus hazájának messzeségéből is szükségesnek látja a nyugati világ középontjaiban való személyes és nyilvános bemutatkozást...

Alábbi dolgozatunkban nem annyira az egyes regények, novellák, drámák érdekelnek bennünket, mint inkább Herczeg emberi és írói egyénisége, az a mód, ahogyan az élet jelenségeit tudomásul veszi s aztán számunkra újra megjeleníti.

I.

Első regényét, a *Fenn és lenn* címűt, a hagyomány szerint a váci államfogházban írta Herczeg, ahova egy halálos végű párbaj vétsége juttatta 1889-ben.

Ez az eset úgy hat ránk, mint Herczeg egész írói pályájának szimbolikus jelentőségű megnyitója. Az igazi élethivatás útirányát kereső fiatal emberre íme hirtelen reámered a maga döbbenetes és elgondolkasztató ábrázatával a — *Probléma*. Herczeg első műve létrejöttének kényszerű alkalma és bizonyos tekintetben tartalmi sugalmazója: a magyar úri társasélet egyik legidősebb, legkínosabb problémája, a párbaj „intézménye“, amely az eredményt tekintve gyakran semmiben sem különbözik a gyilkosságtól s mégis évszázadok óta mindmáig sem tudott a művelt emberi társadalom leszámolni vele, mert lélektani gyökerei lenyúlnak a férfi-jellem legősibb, legtitkosabb mélységeibe.

Ez első találkozás óta a *Probléma* jelenléte

mindig ott kísért Herczeg világszemléletében ; néha, kivételesen, mulatságos arca van, többnyire azonban az a szerepe, hogy elfogja előlünk az illúziók játszi verőfényét. Herczeg regényalakjai mindnyájan ismerik ezt a hivatlan vendéget ; hiába szeretnék gond nélkül, ösztönös boldogságérzettel járni a világot, mindjárt melléjük szegődik a fanyar cicerone — s az élet egyszerre problémák útvesztőjévé válik. Igaz különben, hogy ez az útvesztő is tud szolgálni érdekes látnivalókkal s lassanként megszokja az ember, hogy foglalkozásnak, sőt szórakozásnak tekintse a problémák tüskés labirintusában való bolyongást.

Herczegre nézve tehát problémát jelent minden ember, legelső sorban és legfőképen pedig önmaga. Negyvenéves írói jubileuma alkalmával egy felolvasásában meglepően korai eredetűnek mondja ezt a probléma-látó hajlamát s e hajlam kisgyermekkori jelentkezésében fedezi fel az írói elhivatottság érzésének első, mintegy embrionális megmoccanását. Az alanyias nyíltságú vallomások Herczeg írásaiban annyira ritkák, hogy különös figyelmet érdemel az ünnepelt író lelkéből kibuggyanó emez önjellemzés :

„A néphit azt tartja, hogy bizonyos helyeken alvó sárkányok fekszenek a föld alatt. Ha megmozdul álmában a sárkány, akkor megrendül a talaj. Kis iskolásfiú voltam, nem több nyolc esztendősnél, mikor egy nap tektonikus rengést éreztem magamban. A lelkemben megmozdult valami. Nem sárkány, hanem — azt hiszem — az alvó író-embrió. Verőfényes tavaszi nap — nagyon jól emlékszem minden részletre ! — és én a szülői ház hátsó udvarában, a padlásajtónak támasztott létrán ülök. A létra a vidéki gyerek fellegvárába, a szénapadlásra vezet. Ott ültem és egyre egy szót ismétелgettem magamban : Én—Én ! Ki az az Én ? A szó és mindaz, amit mögötte éreztem, megdöbbsentett, kíváncsivá tett és valami édes és fájdalmas szédülést okozott.

Ki az az Én ? Egy nagyfejű, szuszogó iskolásfiú, a padláslétrán ül, én hideg és kissé ellenséges kíváncsisággal figyelem, tudni szeretném, mi köze hozzám, mi köze a napfényhez, amely az öreg ecetfa lombjaiban játszik és mi köze az én galambjaimhoz, amelyek a háztetőn búgnak. Úgy gondoltam, könnyebben a végére járhatok a titoknak, ha hangosan kimondom a szót. Azóta nagy idő mult el, de én máig sem tudtam még összeszokni az Énemmel, szédülést érzek, valahányszor farkasszemet nézek vele...¹

Az élet problematikus voltára való ezen első ráeszmélést, az első igazi tudatos lelki élménynek ezt a „tektónikus rengését“ mily sokszor megfigyelhetjük Herczeg költészetének emberalakjaiban ! — A buksifejű, bolyhos hajú, tizenhétéves falusi proletár-gyermek, Bálint mereven tekint a kacér és ravasz úrileánya után ; „érzi, hogy a mai nappal férfivá lett“.² Jób Vilma a lelkivilágában beállott nagy változást így jelenti meg Domaházyénak : „Nem vagyok gyermek ! Két héttel ezelőtt még az voltam, de most már nem vagyok gyermek. Az ember csak addig gyermek, míg azt álmodja, hogy ő a világ központja...“³ (Az a bizonyos tektónikus rengés ezt a világközponti boldog helyzetet borítja fel.) Herczeg regényhősnőinek egyike, Paula, csaknem azonos szavakkal ad számot arról a korszakalkotó lelki élményről, amelyre írónk imént idézett vallomása vonatkozik. „Nem tudom, hogy mi történt velem, de tisztán érzem, hogy olyan belső változáson mentem át, amely ki fog hatni egész további életemre... Az az érzésem volt, mintha a lényem kétfelé vált volna. Az egyik Paula, az öregebbik,

¹ A padláslétrán. Pesti Hírlap 1926. húsvéti szám.

² Május c. elbeszélés („Kaland és egyéb elbeszélések“ című kötet.)

³ A dolovai nábob leánya 26. l.

ott ült a karosszékekben és nyugodtan, de kíváncsian és élesen vizsgálgatta a másikat...¹

Ime, így érthetjük meg Herczeg jubiláris emlékezésének további részletét: „Az író mindig önmagának áll modellt. A lírikus bevallott nyíltsággal vetkőzteti le a lelkét és ha apollói idomai vannak, akkor ez nem szemérmertlenség, hanem szépség. De az elbeszélő, a színműíró is a saját képére teremti fantáziájának kreatúráit. Minden regény, minden színmű egy-egy álarcosbál, ahol minden maskara alatt a szerző ábrázata rejtőzik.”

Igen, az író sohasem adhat lényegileg mást, mint azt, ami a saját lelkében szunnyad. S Jókai két emberöltőnyi egyeduralkodása után a magyar szépprózai irodalom differenciálódását elsősorban és főképpen az a változás magyarázza meg, amelyet a politikai kiegyezés korszaka a hivatott írók *egyéni-ségében* előidézett.

Jókai költészetének beláthatatlan terjedelmű és változatosságú ősvadonát, ezt a káprázatosan gazdag örökséget az utódok saját érdekükben kénytelenek voltak felparcellázni s a maguk kisebbszerű, de egyszerűsége szolidabb szerszámaival belterjesebb megművelés alá fogni.

A Jókai eposzias szertelenségű képzeletvilágával egyikőjük sem igen tudott mit csinálni. Nehány nagyterjedelmű alkotással megpróbálkozott Mikszáth is (*Különös házasság*, *A fekete város*, *A Noszty-fiú*), Gárdonyi is (*Egri csillagok*, *Isten rabjai*), de az ő tehetségükről ezekben a nagyvonalúaknak tervezett munkákban is könnyű megállapítanunk, hogy voltaképpen a bizalmas közelségű szemléletmódra, a varázsos gyöngédségű, pepecselő színezésre alkalmas. Mikszáth háromkötetes regényei olyanforma hatással vannak ránk, mintha egy festő egy-egy hatalmas

¹ *Idegenek között* 6., 9. l.

méretű vásznat pasztell-krétákkal festett volna tele, — Gárdonyi már jobban meg tud birkózni nagyobb-szabású témával is, de azért önála is gyakran érezzük ilyenkor, hogy terjedelmes korrajzaiban — még a csataképekben is — az idillikus elem nagyon uralkodóvá válik, vagyis a bizalmas közelségű részlet-rajzok nyüggözik le figyelmünket a koncepció nagyvonalúságának a rovására. Ellenben a maguk igazi területén mind a ketten pótolhatatlanok: Jókai humorát, mely a kedély legapróbb sejtjébe is beleivódott, Mikszáth és Gárdonyi oly finommá, oly tökéletessé desztillálták legjellemzőbb elbeszéléseikben és idilli rajzaikban, hogy az ábrázolásmódnak ez az iránya talán nem is számíthat már utánzóknál egyébre. Mikszáth humorának sugarai a magyar történelem ünnepélyes jelmezein is rögtön az adomák apró drágakő-diszeit lelik meg és ingerlik sziporkázó ragyogásra, a magyar középosztály sokévszázados hagyományai „rózsaszínű rozsdá“-ként válnak e humor fényében egyszerre mulatságosakká és meghatókká, — Gárdonyi humora pedig a Jókaitól is oly igen becézett magyar „nép“-nek, különösen az alföldi magyar népnek a lelkét tudja csodálatos mélységekig átítatni s arra kényszeríteni, hogy legigazibb, legjellegzetesebb, leggazdagabb termését sarjassza ki magából.

De talán legérdekesebb az az örökségi viszony, amely Herczeg Ferencet fűzi Jókaihoz. Bizonyos értelemben Herczeg az a lelki rokon, akire a nagy mesemondó az örökség leggazdagabb részét hagyta, hiszen a kiváltságos testi-lelki képességű nők és férfiak, főként a daliás, délceg, jómodorú, lovagias, szerelmes, gavallér férfi-típusok, amelyek Jókai ábrándvilágának a középpontját tartják megszállva, — ezek legnagyobbrészt Herczeg költészetének arc-képcsarnokába költöztek át. Ha azonban más szempontból nézzük a dolgot, azt látjuk, hogy a Jókai-

hagyták sem Mikszáthnál, sem Gárdonyinál nem került annyira újszerű kezelésmód alá, mint Herczegnél.

Jókai mesébe illő regényhősei — ha kívülről nézzük őket, azaz ha csupán viselkedésükre és tetteikre ügyelünk — megragadóan szépek és érdekesek, de ha a belsejükbe tekintünk, azt vesszük észre, hogy némelyikük festett bábnál alig egyéb : belül üresek, vagy legfeljebb nagyon kezdetleges mozgató szerkezet van bennük. Herczeg tehetsége itt jut új és fontos szerephez. Herczeg gondos és néha meglehetősen bonyolult lelki gépezettel szereli föl a Jókaitól átvett szemkápráztató modelleket, sőt e munkája közben nem egyszer túlságba is téved : az alakokról az életszerűség eleven mázát le-letörli, áttetszővé vékonyítja, hogy az írói vállalkozás tulajdonképeni célja, a lelki rugók mestermű-szerkezete láthatóbbá váljék. A réalista regényíróknak nem hiába olyan kedvelt szokásuk az emberi jellemnek üvegfedélű óraműhöz való hasonlítása¹ —, az események izgalmas menetét szívesen szaggatják meg az események *okainak* elvont fejtegetésével.

Ez a Jókai és Herczeg írói eljárásmodja közötti alapvető különbség benne gyökerezett a korszellemnek abban az erős átalakulásában, amelyet nálunk az 1867-iki kiegyezéstől szokás számítani. Jókai

¹ A maga tudákos pedantériájával talán legjellemzőbb példa idevonatkozólag a Bourget-é, (akivel Herczeget sokan szokták összehasonlítani): „Chacune de ses paroles était comme la sonnerie d'une pendule dont le mécanisme joue dans une boîte en cristal. En même temps que le son frappe l'oreille, on voit les petites roues mordre les grandes, le marteau se lever, puis s'abaisser l'intime et compliqué détail de l'appareil. Devant un engrenage ajusté avec une précision si ténue, comment ne pas comprendre la connexité nécessaire de toutes les pièces les unes avec les autres ?“ Bourget: *La Duchesse bleue*. (Paris, Plon) 205. lap.

addig volt korlátlan ura a magyar olvasóközönség izlésének, míg ez a közönség az ábrándok világában érezte magát otthon, a képzeletnek abban a mesevilágában, amelyben nincsenek problémák, mert nincsenek lehetetlenségek; addig tartott Jókai írói fénykora, míg a naív olvasó lázas gyönyörűségét nem zavarta meg az okviszony gépezetének berregése, amely a csodálatos eseményeket hirtelen lesüllyesztette emberileg érthető, közönséges, tapasztalati okozatok színvonalára. (Ez az átváltozás, megfelelő módon és fokozatban Mikszáthnál és Gárdonyinál is megfigyelhető, hogy Móricz Zsigmondról ne is szójunk!) ...A fokozatos kijózanodás nemzedékének aztán ellenkező irányba terelődött az izlése: a képzelet alkotta emberek és események olyan mértékben és olyan határig voltak rá nézve érdekesek, ameddig a jellem alkotórészei pontos összeműködést mutattak egymással s míg a cselekvény fordulatait, az események tömkelegét mindet érthető és megjelölhető oksági szálak fűzték a jellemek szövedékéhez.

A túlságosan naív, romantikus mesemondásra elkövetkezett visszahatás kitermelte a realizmusnak ép oly túlzó végletét, amelyben az élet mozgalmaságát, a tulajdonképpen cselekvényt úgyszólván mindenestül kiszorítja az értekezésszerű, elvont, tudományos analízis. E két egyaránt túlzó, végletes álláspont között azonban igen sokféle átmenet lehetséges és Herczeg munkái legnagyobbbrészt szerencsés kiegyenlítődését mutatják a két ellentétes látás- és ábrázolásmódnak.

A költői vérszegénység ellenszere, a világnézet romantikai őshajlama, ott van, ott munkál, ott bizsereg Herczeg lelki szervezetében. Ezt bizonyítja jubiláris vallomásában is az a meghatározás, amelyet a költő legbensőbb lényegére vonatkozólag ad. „Hitem szerint a költő lelki kvalifikációja: *a nagy*

csodálkozás !“ Igen, a művésznak, a költőnek tudnia kell gyermeki örömmel csodálkoznia az eléje táruló egyetemes életmindenségen, ennek minden legkisebb tüneményén, még mielőtt a megcsodált jelenségeknek az okairól csak sejtelve volna is, — de a réalista író csodálkozása egyúttal szenvedélyes kíváncsiság is, mely minden megcsodált tapasztalat után fölveti a kérdést : *miért* ?... Herczeg megőrizte — és féltve őrzi ma is — azt a képességet, hogy mintegy a Jókai szemével csodálkozhassék bele a világba, de örökös művészi csodálkozása csak arra való, hogy én-je kettéváljék — ahogy ez már nyolcéves gyermek korában megtörtént vele — s akkor az egyik én nyugodt, biztos, sőt kérlelhetetlen tekintettel vegye megfigyelés alá azt a csodálkozó másik ént.

Herczeg tehát megcsodálja az élet jelenségeit s egyben problémává avatja őket. Jókai képzeletének legkedvesebb alakjait vezeti elénk, de — hogy úgy mondjuk — probléma-reliefet ad mögéjük s így azok mérhető és kiszámítható valóságokká válván, megkisebbednek ugyan, de közelebbesőknek tűnnek fel, épen mert messzire nyúló távlat mélyül el a hátuk megett. Az ilyen eljárásmóddal kétségtelenül velejár az a veszedelem, hogy vérmes illúzióink java-része könnyen semmivé válik, Herczeg költészetének folyton emelkedő útját is eltaposott illúziók holt-tetemei borítják, de a művész nem válogathat a kérdések közt : menjek ? ne menjek ? — neki mennie kell, amerre az ihlete viszi, a megállás halál volna reá nézve...

Mindjárt legelső regénye, a *Fenn és lenn* (1890) rendkívül szemléletes példát szolgáltat arra vonatkozólag, hogyan módosul át Herczeg lelkében a Jókaitól kölcsönzött téma.

A *Fenn és lenn* c. regény hősné, Kun Attilán, mikor megjelenik előttünk, rögtön felismerhetők a Jókai-regényhősök családi jellemvonásai. „Magas

termetű fiatal ember, villogó fekete szemekkel, különben szabályos metszésű vonásainak a sötét arcszín s egy halántékán végigfutó sebforradás bizonyos kihívó rúttságot kölcsönzött. E hatást csak növelte az a gúnyoros vonás a szemei körül... Mozdulatait bizonyos öntudatos, ellentmondást nem tűrő határozottság jellemezte.“ Ime a *fiatal és szép férfi* ! mert hiszen az a sebhely okozta „kihívó rúttság“ — kivált a nők szemében — a férfiszépségnek egyik legveszedelmesebb „nemét képezi“. (Hogy Kun Attilát nagyon szép embernek kell képzelnünk, bizonyítja az a körülmény, hogy megtévesztően hasonlít féltestvérehez, Törökkuthy Agenor grófhhoz, aki „egyike volt a sors ama ritka kedvenceinek, kiket a természet pazarul ruház fel legfényesebb adományaival... Férfias szépsége, szelleme és lovagiasága elbűvölt, meghódított mindenkit. Ha Athén aranykorában él, talán méltó versenytársa lehetett volna Alkibiadesnek“.) A testi kiválóság mellett szellemi értékekkel is kivételes mértékben elhalmozta a sors, azonkívül pedig egy talán mindennél meg-ejtőbb varázsú tényező is közreműködött, hogy Attilát a nők s általában az emberek kedvencévé tegye : a hírnév. Attila mögött, fiatal létére, már nagyszerű mérnöki mult van s ezt mesészerű exotikus kalandokról, halálos veszedelmekről és nagyjelentőségű tudományos fölfedezésekről keringő legendák teszik izgatóan érdekessé. Bele is szeret minden nő, akivel csak ismeretségbe jut : egy ártatlan, bájos polgárleány, egy büszke, művelt bárókisasszony és egy operaházi primadonna.

Ilyen tulajdonságok birtokában s ilyen kedvező helyzetek között Jókai látásmódja szerint nyílegyenes úton haladhatna Kun Attila a boldogság és dicsőség édenkertjéig. De a fiatal Herczeg kételkedő énje a tetszetős külszín mögötti jellem-szerkezetre is kíváncsi ; izgatja már a probléma : vajjon a Kun

Attila-féle szemkápráztató megjelenésű ember okvetetlenül *hős*-e, vagy esetleg csak — *kalandor*? És kiderül, hogy a hírneves földrajz-tudós, a rettenthetetlen vakmerőségű Afrika-utazó, a nők eszményképe végül egészen eljártssza nemcsak imádóinak a rokonszenvét, hanem az olvasóét is, lejárja magát, bénakezü bukott nagyságként távozik el szemünk elől, — mert lelki berendezésének sok fényes alkotórésze között van egy gyöngé és törékeny : az *erkölcsi rugó*. Hiúság és önző becsvágy hajtotta fölfelé s a kíméletlen törtetőt szégyenletes kudarccal bünteti a Nemezis.

Az előbbi időszak romantikus világnézetű írói vagy mesés dicsőséget és boldogságot juttattak volna neki osztályrészül a regény végén, vagy szörnyű tragikum áldozatává, esetleg elvetemedett szörnyeteggé, azaz valamilyen „hős“-sé avatták volna, — Herczeg mind a két végletes megoldásnál valószínűbbnek érzi azt, hogy egyszerűen kiábrándít bennünket a hősnek gyanított főalakból. Kun Attila magába szerettet egy kedves, derék polgárleányt : Pogány Jolánt, de csakhamar elhagyja ezt Lovrich Etel bárónő kedvéért, mert „érezte, hogy nem született nyárspolgárnak“ ; szerencséjével most megelégedhetnek, de hiúsága a közélet porondjára kergeti s ott súlyosan kompromittálja magát. Mikor aztán látja, hogy Etel bárónőt már nem kaphatja meg feleségül, akkor „ruganyos léptekkel“ siet Pogány Jolánékhoz, hogy az eldobott szerelmeshez jobb hiányában visszafanyalodjék, — de persze, már Jolánnak sem kell... Hogy a politikai pályán is mennyire hiányzott az erkölcsi gyökérzet az Attila egyébként kiváló képességei alatt, erre vonatkozólag eléggé meggyőző bennünket az a kiábrándító jelenet, mikor Attila a féltestvérénél, a különccé vált Agenor grófnál fényes szónoki beszédet mondott egy témáról s mindjárt utána ugyanolyan hatásos és ügyes szónok-

latot rögtönzött ugyanazon téma *ellen* és gyönyörködött „saját szellemének tűzijátékában“.

Az a kiábrándító hatás, melyet e regény főalakjának jelleme és viselkedése tesz ránk, épen azért érvényesül olyan erősen, mert a regény szerzője cseppet sem igyekszik a szigorú erkölcsbíró szerepében tetszelegni önmagának. Ugyanekkortájt irogatta Tolnai Lajos is a maga dühös szatírájú, néha valósággal pamfletszerű regényeit, de a Tolnai állandó erkölcsi felháborodottsága és szitkozódássá fajuló kritikája rendszerint nem fokozza, hanem csökkenti a művészi hatást, — ellenben Herczeg diszkrét ábrázolásmódja, a majdnem közönynek látszó tárgylagosság, a fölényesen hűvös reflexiók szellemessége annál inkább megragadja s erkölcsi állásfoglalásra készíti lelkünket.

Egyébként Kun Attila jellemében és sorsában könnyű észrevenni az alkalomszerű, tehát a problematikus elemet, amely ezt a regényhőst akár célzatos jelképpé is avathatja a kortársak s az utókor szemében. A kiegyezés utáni korszak változott társadalmi rendje nem csinált-e kalandort sok olyan magyar emberből, akik fényes tehetségeik, vakmerő elszántságuk révén másforma közviszonyok közt könnyen nemzeti hőökké lehettek volna? Ez a gondolat állandóan ott lappang Mikszáth irónikus világnézetében is,¹ sőt a budapesti mai társadalom eltorzult jellemű típusait is ez az enyhítő körülmény véteti a modern magyar regényírók nyílt vagy leplezett pártfogásába. Kun Attilával voltaképpen nemcsak Mikszáth Noszty-fiúja van letagadhatatlan vérrokonságban, hanem — távolabbi oldalágon — le származottjai közé tartozik Molnár Ferenc *Andorja* is. A „korunk hőse“-féle típus a realista magyar

¹ Lásd *Mikszáth írói egyénisége mint kortörténeti dokumentum* c. tanulmányomat. (Debrecen 1923. A Tisza I. Tud. Társ. I. osztályának kiadványai I. köt. 2. sz.)

regényirodalomban Herczeg *Fenn és lenn* c. műve óta van napirenden.

Herczeg első regényének hatását nemcsak a főalak sorsa teszi sivárrá, hanem a többi szereplőé is. Törökkuthy Agenor grófot, ezt az eszményi tökéletességűnek rajzolt jellemet, évekig tartó külön magányba, végül pedig öngyilkosságba hajszolja egy társadalmi előítélet, az adott szó kötelező erejének az a botor értelmezése, amely az ú. n. amerikai párbaj címe alatt szedi a maga áldozatait. Agenor gróf az öngyilkosság elkövetése előtt levélben tiltakozik a becsületre vonatkozó közfelfogásnak ez ellen a rákfenéje ellen, — de ő maga sem bír vele szembeszállani. Imc a fájó s a regény végén is elintézetlenül maradó probléma!... De a két női főszereplő sorsa sem elégít ki igazán bennünket. A büszke és nemes jellemű Etel bárónő szerelem nélkül lesz Korláth gróf felesége, miután lelke összhangját végkép feldulta először az Agenor iránti mélységes szerelem, azután az Agenorhoz csodálatosan hasonló Attila iránti öncsaló szenvedély. Pogány Jolán az ő hűséges imádója oldalán elérkezik ugyan a regény végén az ú. n. „boldogság“ révébe, de az olvasó nem igen tud hinni ebben a boldogságban; Jolán elmagyarázza ugyan, hogy súlyos betegségen ment keresztül s eközben megszerette az ő egyetlen hűséges udvarlóját, a becsületes, jelentéktelen törvényszéki jegyzőt, — azonban a leány érzelmevilágának ez a megváltozása inkább csak fáradt lemondás és a helyzettel való megalkuvás; szívébe akkor látunk bele igazán, mikor Attila végkép búcsút vesz a Pogány-családtól. „Jolán némán állt anyja és vőlegénye közt s nedves szemmél tekintett a magas alak után, amely sietve haladt föl a távoli magaslaton. — Minő ember! — mondta keserűen, — egyszer sem néz vissza!“...

A *Fenn és lenn* c. regény után egy novella

kötetet bocsátott közre Herczeg *Mutamur* címmel (1892). A kötetnek legjelentékenyebb darabja az első elbeszélés, a címet is ettől kapta az egész gyűjtemény. Sajátságos az a hasonlóság, amely a hangulati hatás terén a *Mutamur* c. novellát a *Fenn és lenn* c. regényhez kapcsolja. Kedélyünkben mind a két mű olvasásakor ugyanaz a sivár folyamat megy végbe, a különbség mindössze annyi, hogy a novella főalakja : nő (az elbeszélésnek ez az alcíme : Terka naplója"). Terkával épűgy vagyunk, mint Kun Attilával : eleinte rokonszenves, helyes kis leány ; észreveszünk ugyan benne egy kis szeleburdiságot és egy kis nagyralátó ábrándozást, de csak annyit, amennyi az egészséges, természetes bakfis-jellemhez mintegy hozzátartozik. Meleg együttérzéssel figyeljük azt az idillt, amely Terka és a hozzájuk beszállásolt hercegi rangú hadnagyocska között kezd szövődni, aggódunk az akadályok láttára, örvendünk az ügyes Terka menyasszonnyá való előlépésén, ... hanem egyszerre csak — magunk sem tudjuk pontosan megmondani, hogyan és mióta — Terka kezd mindinkább ellenszenvessé válni előttünk. Roman-tikus meséhez voltunk kedélyileg hozzákészülve, már helyet adtunk szívünkben a falusi felcser szerencsés leányának, aki miután meghódított egy herceget, hát bizonyára maga is alázatos boldogsággal borul majd le a szerelmések istennőjének meg nem érdemelt kegyessége előtt. De nem ez történik ám. A falusi bakfisnak nagyon felnyílik a szeme, a hercegi házasságban nem a benső boldogság célját látja, hanem a nagyvilági léha érvényesülés eszközét. A hercegi férj vagyontalan ugyan, de a jöttment hercegné igazi elemében van : lőverseny-trükkökkel (nem is épen kifogástalanokkal) koppasztgatja az embereket ; férjét idegen ember számba veszi, s saját falusi édesapjával tudatja, hogy nem óhajtja a látogatását, ellenben eldicsekszik vele, hogy a

walesi herceg félórai beszélgetéssel tüntette ki s azóta a legzárkózottabb arisztokrata családok zaklatják meghívásukkal, stb... A szeleburdiságában is kedves falusi bakfisból, fokozatos átalakulással, elbizakodott, szívtelen dáma fejlődött, aki előtt ismeretlen a szemérem, a hűség, a gyöngéd nőiesség, a gyermeki szeretet érzése. A bájos külső mögött ime ismét a selejtes lélek-szerkezet, a szépség varázsa erkölcsi rútságot leplez, Terka csábító képességeit nem az erény rugója hozza működésbe, hanem az önzése, a bűné. Korunk hőse mellé megrajzolta Herczeg korunk hősnőjének az arcképét is. És ezzel megkezdte a házasság problémájára vonatkozó, alig végelátható s végeredményben többé-kevésbé mindig kiábrándító megoldás-sorozatot.

Tehát a lélekrajz problémászerű elmélyítésében nyilvánul itt is Herczeg írói eredetisége. Jókai költészetének embermúzeumában bőven akadnak bájos, szende angyalkák is, végletes vérmérsékletű, egyensúlyvesztett lelkű démonok is, a női jellemnek ez a két szélsősége néha át is csap egymásba elképpesztő hirtelenséggel... Herczeg önmagát ellenőrző realizmusa mintegy felülvizsgálat alá veszi mesterének, Jókainak a látásmódját s arra az eredményre jut, hogy a nő se nem angyal, se nem démon,¹ hanem a női — s általában az emberi — jellem érdekességét éppen a kétféle véglet vegyülési aránya adja meg. Terkát nem dicsérgeti írónk a novella elején s nem mond róla megbélyegző ítéletet a novella végén (hiszen az egész elbeszélés folyamán mindig csak a Terka szavát halljuk), de a hajszálvékony jellem-

¹ Herczegnek gyakran kedve telik abban, hogy holmi feltűnni vágyó női alakokról megállapítja: ezek démonoknak képzelik magukat, pedig közönséges nyárspolgári jellemek. Ilyenek pl. Prégly polgármester felesége (*A fehér páva*), Olga (*Első vihar*), Éder báróné (*Férfi szív*), a primadonna (*Egy leány története* 107. lap.)

rugók feltárásával annál hatásosabban érezteti, hogy már a gyermekleány ártatlannak látszó lelki-sége is a problémák csiráját rejti magában, tehát a csalóka külszín mögött meg kell figyelnünk az okok titkos gépezetét.

Egy évvel a *Mutamur* c. kötet után jelent meg a híres *Gyurkovics-lányok* (1893). Mintha egy kissé maga Herczeg is megsokallta volna az előbbi két könyvéből kiáradó világnézet sivárságát. Tőle telhetőleg enyhített hát rajta, — s olyan tüneményes sikert aratott az új munkával, amilyet Herczeg tehetsége, fejlődése mai magaslatán, bízvást megérdemel, de ez a több mint két évtized óta egyre fokozódó s világszerte terjedő nagy siker nincs arányban *A Gyurkovics-lányok* belső értékével; ez az óriási siker elsősorban nem a szóbanforgó könyv értékére jellemző, hanem a könyvolvasó és színházlátogató nagyközönség ízlésére és szellemi szükségletének minőségére.

A Gyurkovics-lányokban Herczeg szemmel látható módon megalkuvásra lép a régebbi korszak novellaírói receptjével. A probléma-jelleg — a társadalmi élet egyik legállandóbb alkalmoszerűségű kérdése — megvan ugyan őrizve benne, de helyesebb volna azt mondani: a komoly probléma mintegy a fonákára van fordítva, bűvészkedő módon ki van vetkőztetve komolyságából. Különbözik is, hogy a *férjhezmenetel* problémája magábanvéve még mennyire nem oldja meg a *házasélet* problémáját vagy problémáit, ezt legmeggyőzőbben épp a Herczeg későbbi művei bizonyítják, melyek úgyszólván egytől-egyig arról szólnak, hogy a házasság a mai bonyolult társadalmi élet közepette mindig új akadályra bukkannak boldogságkereső útjukon. *A Gyurkovics-lányok* szerzője azonban behunyja a szemét a probléma súlyosabbik része előtt, a férjhezmenetel kérdését illusztráló kis történetek is tele vannak lélektani „salto mortale”-k-

kal, amelyekkel a cselekvény mögötti jellem-szerkezet feltűnő hézagait ugorja át a szerző.

Már a *Mutamur* c. novella-gyűjteményben vannak olyan elbeszélések, amelyek a Gyurkovics-lányokról szóló mulatságos históriák elődjének vagy testvéreinek mondhatók. A *Mutamur* c. elbeszélés maga is a katonatisztek jókedvű, különleges társadalmi rétegének a körébe vezet bennünket, úgyszintén a *Huszárok*, *Hadnagy né ő nagysága*, *Egy kard-affaire*, *Mozgósítás* c. darabok is. A *Gyurkovics-lányok* c. kötet a katonatisztek társadalmi csoportja mellé föllépteti ennek mintegy a „civil” testvérét: a „bácskai gentry” néven ismert vagyonos és mulatós köznemesi társaságot. Ezek a többezerholdas bácskai földbirtokosok és hetyke katonatisztek alkotják azt a környezetet, amelynek talajából szapora gyorsasággal burjánzott fel A *Gyurkovics-lányok*, A *Gyurkovics-fiúk*, a *Gyurka és Sándor*, a *Gyurkovics Milán mandátuma*, a *Kemény Margit* c. komikai történetek cselekvénye.

Mint hogy Herczeg életábrázoló művészete akaratlanul is mindig erkölcsi problémává teszi a tárgyat, azért tartjuk jogosnak azt a kifogást, amelyet a kritika már több ízben tett a Gyurkovicsokról szóló Herczeg-munkák erkölcsi levegője ellen. Az olvasó, kivált a női olvasó, nemcsak esztétikai élvezetet lel a mulatságos események fordulatos, szellemes előadásában, hanem tanulságot is szűr le belőlük magának, ez a tanulság azonban bizonyára sokkal több anyát és leányt juttat végül keserű csalódásba, mintsem az óhajtott célhoz. Mert, ha elhisszük is, hogy a férjhezmenetelhez mindig elég a mamák szemfényvesztő praktikája s a leányok többé-kevésbé arcátlan életrevalósága, — de az ezerholdas házasulandó gavallérok és katonatisztek mindenestre kevesebben vannak, sem hogy minden csinos leány megkaphassa a maga ilyen életpárját. A Gyurkovics-fiúk és a Horkay

Ferik szeretetreméltónak látszó léhasága szintén megtette s megteszi a maga ferde irányba tévedt, akaratlan hatását a fiatal nemzedék világnézetére.

De nemcsak erkölcsi, hanem művészi szempontból is alacsonyabbrendűek ezek a munkák. Herczeget az ő sajátos írói tehetsége épen arra hívja el, hogy Jókaitól tanult megvesztegetően könnyed és szellemes előadóművészetével mintegy revízió alá vegye egy megváltozott világnézetű új nemzedék szemüvegén át a Jókai-témák embereit és motívumait s így teremtsen meg a maga alkotásai számára a kétségbevonhatatlan művészeti létjogosultságot. Mert laza történeteket egymás mellé fűzni csupa bohózati ötletekből és lélektani elemzést ki nem bíró jellemekből, — ezt a múlt század negyvenes éveinek humoros életképirói óta annyian megpróbálták és a szórakoztatás külső sikerét oly sokan elérték, hogy ezen a téren az eredetiség útja nagyon le van már tarolva. Ellenben Jókai örökifjú költészetének tavaszát mintegy áttenni a férfikor nyarába, a felejtethetlen illúziók meseszövegén elvégezni bús mosolylyal, de biztos kézzel az Élet korrekturáját, — ehhez egy bizonyos vonatkozásban senki sem ért úgy, mint Herczeg Ferenc, ez tehát az ő igazi hivatása. Érzi és tudja ezt ő maga is; a Gyurkovics-históriák olyan pihenőállomás-féléket jelentenek az ő írói pályáján, amilyeneket pl. a Göre Gáborról szóló könyvek a Gárdonyién.

Még ugyanabban az évben, amikor *A Gyurkovics-lányok* c. kötet megjelent (1893), egy másik, komolyabb változatát is elkészítette írónk ennek a vidám bácskai történetnek. *A dolovai nábob leánya* c. dráma személynéje teljesen abból a társadalmi rétegből való, amelyhez *A Gyurkovics-lányok* szereplői tartoznak, t. i. a délvidéki magyar gentry és tisztikar köréből; a dráma tulajdonképeni tárgya szintén házasság, noha itt nem heten, csak ketten mennek

férjhez. Herczeg e két egykorú munkája, ismételjük, ikertestvére egymásnak, csupán hangulati különbség van közöttük. Herczeg egyik kedvenc hasonlatával élve: azt mondhatjuk, *A dolovai nábob leánya* nem egyéb, mint „moll” hangnemre áttett *Gyurkovics-lányok*.

A Gyurkovics-lányok egyikét, Katinkát, hozomány nélkül is könnyű volt nőül vennie Radványi ezredesnek, hiszen az ezredes dúsgazdag ember; a cifra nyomorúság problémájára tehát itt rá sem kerül a sor. A Jób Vilma és Tarján Gida főhadnagy egymás iránti szerelme mögött azonban már felsötétlik a „kaució” kérdése s párbajba és nagy nekibúsulásba kergeti a vagyontalan katonatisztet... de végül mégsem kell megoldania a problémát, elmúlik az szépen önmagától is. Tragikum tehát nincs, csak érzelmes kacérkodás a tragikummal; a társadalmi problémából csak annyit kapunk, hogy: milyen kellemetlenné is alakulna a szerelmesek helyzete, ha rajtuk kívül álló okok el nem hárnák a házasság elé tornyosuló akadályt: a szegénységet. A főhadnagy lemond ugyan tiszti rangjáról, nem azért, hogy a leányt nőül vegye és így magával rántsa a nyomorba, hanem csupán gavalléros, dacos gesztusként, hogy jobb eszköz hiányában ezzel az önfeláldozó tetteivel, ezzel a társadalmi öngyilkossággal bizonyítsa be Vilma iránti szerelmének önzetlenségét és komolyságát. A probléma csakugyan kezd fenyegető lenni, de, hogy az érzékenyszívű nézőközönség aggodalma ne tartson soká, kiderül, hogy a százados a zsebében felejtette a lemondó levelet; a fiatal pár anyagi megélhetése felől is nyugodtak lehetünk már csak azért is, mert a nagylelkű, szerelmes, bölcs, főképen pedig gazdag Merlin báró szintén belekerül a rokonságba s tapintatos módon kilátásba helyezi menyasszonya előtt, hogy a tönkrement Jób-családon segíteni fog.

A drámaírói pályája kezdetén álló Herczeg tehát hozzányul az alkalmoszerű életproblémák egyikéhez, ráteszi a kezét a társadalmi szervezet egy kényes pontjára, de el is rántja onnan hirtelen. Nem meri végiggondolni azt a felvetett kérdést, hogy mit csináljon a vagyontalan katonatiszt, ha szegény leányba szeret bele. Herczeg legkorábbi regényének hőse: Kun Attila is kijelentette már magáról: „Érzem, hogy nem születtem nyárspolgárnak“, — ez a kivételesség-érzet, vagy legalább a kivételességre irányuló igény Herczeg költészetének alakjait együttesen is jellemzi. A Tarján Gidákról csakugyan nem tudjuk elképzelni, hogy a nyárspolgári családi élet kedvéért lemondjon tisztirangjáról s mint postai alkalmazott vagy adóhivatali tisztviselő keresse kenyerét. Jókai regényhősei is ilyen kivételes egyéniségek s a Jókai képzeletének jóvoltából nincsenek is rászorulva arra, hogy a szürke mindennapiság életmódját legyenek kénytelenek robotolni. Herczeg is megmenti képzeletének kedves teremtményeit az átlagos embertömeg anyagi nyomorúságától, de írói művészetének későbbi, legérettebb alkotásai épen azt hirdetik, hogy az anyagi jólét és a lelki finomság kivételes foka egyaránt szaporán termel olyan életrontó problémákat, amilyenek a nyárspolgári jellemre nézve nem is léteznek.

A következő év (1894) regénytermékétől, a *Simon Zsuzsától* kezdve egyre sikeresebbé és biztosabbá válik az a módszer, ahogyan Herczeg a költői cselekvény esztétikai hatásosságát alkalmoszerű, elgondolkoztató erkölcsi problémák kidomborításával is elmélyíti. Ez az eljárás mód mindig kockázatos, a romantikus és a réalista költészetben egyaránt, mert a probléma mindig hajlandó arra, hogy kiszívja a vért a szereplőkből s egy-egy logikai tétel bebizonyításává aszalja a költői mű cselekvényét. Pl. Bourget regényeinek közös vonásuk a téma kieszelt jellege s az

értekező modor elvont szárazsága, mely rendszerint már a fontoskodó és tudományoskodó előszókbán ráveti árnyékát a kezdődő történetre s kénytelen-kelletlen megtudjuk belőlük jóelőre, hogy miféle erkölcsi tétel igazolása kedvéért született meg a cselekvény, vagyis, hogy minő tanulságnak *kell* majd végül az elmondott eseményekből leszűrődnie.

Herczeg majdnem mindig el tudja kerülni a bántó célzatosságnak, a száraz didaxisnak ezt a veszedelmes zátonyát. Műveinek már a terjedelme mutatja, mennyire vigyáz írónk arra, hogy — mivel nemcsak szórakoztatásul vannak szánva ezek a művek, hanem mélyebb figyelmet igénylő problémák is lappanganak bennük — vissza ne éljen a művelt nagyközönség türelmével, kemény próbára ne tegye az átlagos értelmiségű olvasóban az elmélkedő hajlamot. De tagadhatatlan, hogy a problémái mag bennük van Herczeg témáiban már fogadásukkor, mert Herczeg lelkében az életjelenségek szemléletétől nem választható el az értékelési folyamat, ha ennek az értékelésnek az eredményét nem tudja, vagy nem akarja is írónk számtani pontossággal elkönyvelni. Az élettől való ez a — hogy úgy mondjuk — gyakorlati vonatkozású kapcsolat kívül esik ugyan a tulajdonképpeni művészeti (tehát itt az irodalmi) szempont területén, de az irodalomtörténeti szempontot igenis érdekli az a kérdés, hogy a költészet ú. n. tömeg-műfajai (regény, dráma) az esztétikai gyönyörködtetésen kívül, illetőleg ennek segítségével milyen erkölcsi nevelő szerepet is játszanak azoknak a nagy embercsoportoknak a körében, amelyek elvont problémákon való eltűnődésre, társadalmi jelenségekkel szemben való tudatos állásfoglalásra csak ilyenkor, csak szórakozás közben, csak szórakozás árán kaphatók. Ezt az erkölcsi irányú nevelő hatást persze művészi eszközökkel szabad és kell a költőnek elérnie.

A *Simon Zsuzsa* c. kis regény cselekvényéből szé-

pen, önkéntelenül kihámozódik az olvasó elé az anyátlanul maradt „eladó” leány helyzetének a problémája. Bármilyen józan, derék, nemeslelkű az apa, nem pótolhatja az anyát a leánylélek nővé érlelődésének időszakában, a tudákos nevelőnő felügyelői szerepe meg éppen hiábavaló, sőt romboló lehet...

Egy-két példával világítsunk rá arra a kérdésre, hogy a témának problémászerű elmélyítése mennyiben válik költői, tehát művészi feladattá Herczeg kezében, miként avatja ez az eljárás mód Herczeget a Jókai utáni széppróza egyik legeredetibb művelőjévé — épen Jókaihoz való írói viszonyában.

Említettük fentebb, hogy Jókaira nézve volta-képpen nincsenek problémák, mert nincsenek lehetetlenségek. Ha fölmerül egy-egy lélektani probléma: Jókai valami merész ötlettel könnyedén elillan előle. Lehetetlen az írónak legalább egy pillanatra szemben nem találnia magát egy fontos és kényes problémával pl. olyankor, mikor — mondjuk — az egymást szerető vagy szeretni vélő emberpár nem egymáshoz illő korú, hanem a férfi jóval idősebb a nőnél. Ez az eset gyakran előfordul Jókainál: Berend Iván sokkal idősebb, mint Eveline (*Fekete gyémántok*), Timár Mihály sokkal idősebb Noéminél (*Az arany ember*), vagy pl. Lándory sokkal idősebb első feleségénél: Godivánál (*A lélekidomár*). A probléma rámered a mesemondóra, de a mesemondó kitér a probléma elől. Berend Iván — rövid ideig tartó fővárosi kirándulását nem számítva — köszénbánya-lakó különc, tehát mikor a regény végén szerelmes feleségül kapja a fiatal Evelinet, a probléma kénytelen éhesen visszavonulni: egy remete-házaspár életében nem valószínű, hogy a korkülönbség holmi veszedelmes lelki bonyodalmakat fog okozni, hiszen az asszonynak nem lesz alkalma összehasonlítást tenni idősebb és ifjabb, unalmas és kedves férfiak közt s nem lesz alkalma látni az idősebb férj oldalán élő ifjú feleségek viselkedésének gyakori rossz példaadását.

(Igaz, hogy a realizmus szemüvegén át nézve, az örökös magánynál nincs alkalmasabb termő talaja a lélektani komplikációknak, kivált, ha az asszonynak — mint pl. Evelinenek — világvárosi emlékei vannak!) Ugyanezt a helyzetet látjuk a másik két szerelmes párnál is: Timár Mihályon kívül más férfit nem ismer Noémi, a Lándory birtoka szintén afféle Senkiszigete, mert a vesékbe látó „lélekidomár“-tól úgy fél mindenki és úgy kerüli, mint valami belpoklost.

Ha a reális életben is mindig el lehetne ilyen simán intézni a kérdést! A harmincöt-negyvenötéves férfiak bizony szívesen okulnak a romantikus tanácson s megpróbálják Jókai módszere alapján rendezni be házasesetüket, már amennyire megengedi ezt a tapasztalati valóság. Herczeg Ferenc a Berend Iván-féle típust két változatban is átköltözteti a bennünket körülvevő mai társadalmi környezetbe s megírja mintegy a *Fekete gyémántok* folytatását, realista módszerrel, azaz nem hűnyva be a szemét az önkéntelenül fölmerülő probléma előtt, hanem a regénytéma tulajdonképeni lényegévé mélyítve ki ezt.

Ez a két regény: a *Lélekrablás* (1906) és *Az arany hegedű* (1916). Az előbbi mű hőse, Sárkány József mérnök, a saját neveltleányát vette feleségül, aki húsz évvel fiatalabb, mint ő. Sárkány nagy tudós letére a Jókai-féle naív világnézet és költői módszer legromantikusabb motívumát ákarja beleoltani a mindennapi élet szürke prózájába. A leány, Hajnal, tízéves kora óta a Sárkány néniénél nevelkedett s az asszony igazi élethivatását illetőleg ez a nevelés „rendszeres misztifikáció“ volt; ennek a nevelési rendszernek főcélja, hogy eltitkolja a nő előtt ember voltát és hogy elhitesse vele, hogy ő virágnak, galambnak vagy másodrangú angyalnak született; ideálja az abszolút sötétség...“ (Íme a realista író kritikai kifakadása a saját szülője ellen: a romantizmus világnézete ellen!) Házasesetét Sárkány a

boldogság Senki-szigetévé rendezte be, hogy oda elvonuljon s Noémijével a paradicsomi idill gyönyörűségét élvezze, valahányszor ráún a tapasztalati élet szennyes és zajos vásárára, viszont újra kiröpülhessen a lármás életbe, mihelyt egyidőre megelégtelt a senkiszigeti turbékolást... Tehát Sárkány „házasember csak a pihenés napjaiban volt. Az asszony gyöngédsége volt fáradozásának bére és ez a gondolat tartalmassá és esztétikailag széppé tette életét. Ha távol volt a fővárostól, vagy ha otthon elmerült a munkájába, akkor Hajnal megszűnt nőnek lenni és tiszteletet parancsoló, hideg szentképpé változott át, híven az ura madonna-elméletéhez. Hogy a szentképnek édes az ajka és forró a vére, az a férj kizárólagos boldog titka volt...” Ime a Jókaitól probléma-mentesnek látott, irigylésreméltó helyzet! Jókainál Eveline egy romlott vérű „férj” mellett s a párizsi színésznőre ólálkodó ezerféle kísértés között is megőrizte szüzi érintetlenségét testi és lelki tekintetben egyaránt, Timéa és Noémi szintén bele vannak nyugodva „rabnői” szerepükbe.

De Jókai nemzedékét új emberöltő váltotta fel s ez új emberöltő reprezentatív regényírója meglátja egész mélységében azt a társadalmi problémát, amely az ilyen, romantikus hazugságon alapuló, Sárkány-féle házaselet mögött sötétlik. Meglátja a játékszerré alacsonyított női lélek titkos szerkezetét s ennek beható megfigyelése alapján fölmenti az ilyen feleséget az erkölcsi felelősség alól arra az esetre, ha ballépést követ el, — vagy ha fel nem menti is, de nem is egyoldalúlag őt marasztalja el a ballépésért, mert a ballépés mögött olyan okok közreműködését fedezi föl, amelyek a Végzet neve alatt determinálják az emberi természetet... — A *Lélekrablás* c. regény női főalakjának, Hajnalnak a ballépésére (és általában a játék-babává kárhozott fiatal asszonyok sors-problémájára vonatkozó-

lag Fáber báróné szövegezi meg az író álláspontját ezekben a regény hőséhez intézett vádoló szavakban : Hajnalnak „Ön elrabolta a lelkét, még gyermek-kora hajnalán... Annak a boldogtalan teremtésnek nem volt saját lelke. Ő sohasem volt szabad. Ön sötétségben nevelte... az oltárnál nem élettársává, hanem rabnőjévé avatta... Amit Hajnalka tett, az rablázadás volt... Ön elrabolta a lelke szabadságát, azért Isten és a világ előtt Ön felelős minden cselekedetért... Ő letévedt az egyenes útról, de tévelygésében is Önt kereste...”

Az *arany hegedű* hősnője erkölcsi kisiklásának a megértetése végett pedig már egészen a naturalista módszer bizonyító eszközeiig nyujtja ki a kezét Herczeg. Arató Istvánné Gráczian Katalin egy korán elhalt tapasztalatlan falusi leánynak a törvénytelen gyermeke. Az apa egy szép külsejű, könnyelmű, csapodár színész volt s Katalin ezt a csapodár színészt örökölte. A szigorú, mogorva nagyszülők ki akartak ugyan írtani belőle mindenféle könnyelmű hajlamot s valóságos börtönné tették ránézve az ú. n. otthont egészen férjhezmenetele idejéig, — de ezzel a nevelési rendszerrel csak betetőzték a leány végzetes örökségét : Katalin számára a magány a színészi szerepjátszás szakadatlan sorozatát kezdte jelenteni ; az volt az érzése, hogy nem is egy, hanem tíz, száz Katalin van a világon. „Ezek a különböző Katák, mindmegannyi lehetőség alakjában el vannak raktározva a lelkében, mint kosztümök a színpadi ruhatárban... De melyik ő maga ? Egyik sem, vagy mindegyik. Ha magára veszi az egyiket, akkor nem ismeri a másik Katót...” Ezt a leányt vette feleségül egy már nem fiatal, híres orvos-professzor, Arató István ; azért esett a naivságában is önző tudós professzor választása erre az árva és törvénytelen falusi leánynak, mert szintén afféle Senki-szigetéről való tündérre, afféle becé-

zett életjátékszerre vágyott, mint kollégája: Sárkány mérnök. Arató elhatározta, hogy olyan nőt választ feleségül, „aki neki köszönheti mindenét és aki rajta kívül nem imád semmiféle faragott istent“. Katalin pompásan bele is élte magát az Arató Istvánné megtisztelő szerepébe, játszotta is ezt a szerepet éveken át teljes meghatott jóhiszeműséggel, — de mikor kiütött a világháború és Arató hosszabb időre kénytelen volt magára hagyni az asszonyt, ez nem tudott megmaradni eddigi boldogító szerepében, mert elvesztette sugalmazó élettársát, már pedig Kató azoknak a nőknek a típusához tartozott, akik mindig egy férfi-akarat és ízlés idomító hatalmára szorulnak s akiket ez a férfiegyéniség alakít jóvá vagy rosszra, fenségessé, vagy közönségessé.¹ Katalin, férje távolléte idején, egy érzelmős cseh katonatiszt szuggesztív hatása alá kerül s testi értelemben vett házasságtörés bűne nélkül is méltatlanná válik Aratóhoz, a férfias jellem e ritka nemességű megtestesüléséhez... Így bontja fel a közletről néző, sőt nagyító üveggel dolgozó realisztikus módszer sokféle színre (néha ijesztően rikító színekre) azt a hófehér fényt, amely a romantikus költészetben egy-egy leánylelket nem annyira megvilágít, mint inkább láthatatlanná tesz. (Nem éréktelen dolog arra gondolni, hogy egy

¹ Szendrey Julia tragikumának is Herczeg adta legszellemesebb magyarázatát, éppen a most szóban levő női típushoz osztván be őt, aki Petőfi oldalán a férj nagy egyéniségének sugalmazó erejét szintén nagyszerű ihlető hatással tudta viszonzni, de elvesztvén maga mellől a csodálatos jellem-mágneszt, legszedült addigi hitvesi szerepének tündöklő magaslatáról. — A *Férfiszív* c. regény hármias példával bizonyítja azt a tételt, hogy a nő egyéniségét a férfi ízlése és jelleme alakítja a szerelem tüzeiben: Klotild előbb az Arady, később a Székely szuggesztív hatása alatt idomul mássá-mássá, Kovács Ilona lelkét szintén Arady idomítja a maga egyéniségéhez.

naturálista író milyen testi-lelki jellem-örökséget, sőt terheltséget tudna kimutatni pl. Jókai Evelinén, Noémijén és Godiváján, abból a „dokumentum“-ból kiindulva, hogy Eveline iszákos proletár-szülöktől származott s testvéröccse is iszonyatosan nyomorék emberroncs — s hogy a Noémi apja is, a Godiváé is öngyilkos módon halt meg ! Ez a megjegyzés nem akar gúnyos lenni ; ellenkezőleg, épen a romantikus és realisztikus életszemlélet egyenlően jogos két módját akarja egymás mellé állítani.)

Igaz egyébként, hogy a fentebb emlegetett két regényben a cselekvény problémájának csak az egyik fele gyökerezik a férj és feleség életkora közötti nagy különbségben. A különbségen kívül még egy másik körülmény is választófalat emel közéjük : a férj tudós-volta, a szaktudomány iránti szerelme, mely a maga imádoit oly sokszor s oly hosszú időre el tudja csábítani az olyan feleséggel való foglalkozástól, akit lényének nőies adottsága minden egyébre inkább képesít, mint a tudományos képzettség elvont világában való eredményes, alkotó munkára. Igaz, hogy pl. Jókaira nézve ez a probléma sem létezik. Hiszen Tatragi Dávid, a világ legnagyobb technikai gépezetének feltalálója s az emberiség legfáradhatatlanabb utópistája, egy tizenhatéves leányt vesz feleségül, akit a világ legerkölcstelenebb intézetéből, a leánykereskedéssel foglalkozó „Sabina“-ból váltott ki pénzen és erőszakkal, — vajjon miként fog ez a székely gyermekleány beleszokni a férje oldalán reá váró helyzetbe ? Hát egész egyszerűen : a nászéjszakát és utána a többi hat napot és éjtszakát azzal töltik el, hogy Dávid magyarázza feleségének a repülésre vonatkozó tudományos elméletet s az aërodromon-gép kezelésmódját !...

Gyermekkorában Herczeg bizonyára sokszor ki-gyönyörködte magát az ilyen eszményi hitves-

jellemek magasztos példáiban, de aztán a korszellemmel együtt magába szívott réalista hajlama közelebről is szemügyre vétette vele ezt a problémát s bizony kénytelen volt arra a meggyőződésre jutni, hogy a házaselek eszmevilága közötti nagy különbség súlyos veszedelmet jelent a házaselet eszményi céljára, a boldogságra nézve, mert a boldogság lényege épen az összhang. A *Lélekrablás* hősnője, Hajnal, minél jobban rajong férjéért, annál hevesebben gyűlöli ennek könyveit és tudós írásait, hiszen ezek foglalják le a maguk számára és vonják el szegény szerelmes asszonykától a becsvágyó férfi-lélek legmohóbb érdeklődését. Hajnal is megpróbálta titokban azt, amit Tatrangi Dávid ifjú felesége oly szívesen és oly sikeresen megtett: Hajnal is belefogott Sárkány szakkönyveinek s mérnöki terveinek tanulmányozásába, azt remélve, hogy így közelebb tud majd férközni férje lelkének elzárt rejtekhelyeihez, — de csüggedten hagyta abba az önkínzó munkát, mert az ő bolondos kis női egyénisége nem volt alkalmas a tudomány hideg magasságába való szárnyalásra, az ő egész lénye az odaadó, hűséges szerelem oltárának szolgálatára volt teremtvé. — A *Férfiszív* c. regény két női főalakja közül az egyiket, Kovács Ilonát, maga a szeretett férfi, Arady Sándor, próbálja kissé iskolába fogni, hogy a szép és ösztönös nőiségében kedves, de teljesen műveletlen proletár-leány lelke valamelyes szellemi tartalmat is kapjon, mert ennek hiányában kettőjük egymáshoz való szerelmi vonzódása nagyon alacsonyrendű forrásból táplálkozik. Ilona is hozzákezd tehát a tanuláshoz, de hiába, az ő töretlen agya visszautasítja a reá szórt magvakat, szeleburdi, egyszerű énje nem kapható tudatos elmemunkára, s egy olaszországi együttes utazás alkalmával sok keserűséget okoz Aradynak az a tapasztalat, hogy az ő ízlése, gondolatvilága, érdeklődési köre egészen más, mint az Ilonáé, hogy Ilona seholsem

azt találta szépnek és kellemesnek, amiben Arady kifinomult esztétikai érzéke gyönyörködött.

E két azonos problémájú példa közül az előbbi (*Lélekrablás*) tragikus kifejelethez jut: Hajnal öngyilkossá lesz. Az utóbbiban (*Férfiszív*) ú. n. szerencsés megoldás végzi be a cselekvényt; Ilona, ha műveltséget nem szerezhette is, legalább erkölcsi tekintetben mégis hasznát vette Arady nevelő fáradásának: komolyabbá, önzetlenebbé lett, Arady pedig ez érzelmi erények kedvéért lemondott korábbi szellemi igényeiről, s ő, az egykori nagykövetségi attasé, a fővárosi társadalom közismert úri tagja, eltemetkezett a virágárúsleánnyá lett Kovács Ilonával való házasság idilljébe. Látjuk tehát, hogy még az efféle „jó” végű megoldásmódba is belevegyül egy kis rezignáció; tökéletes boldogság nem igen akad e világon, örüljünk, ha férj és feleség kölcsönös engedékenységgel révén kiépíthetnek egymás között olyan-amilyen lelki kapcsolatot.

Szindarabja is van Herczegnek kettő is olyan, amelyben a feleség elhanyagoltnak, tehát boldogtalannak érzi magát a tudományos bűvárkodás folytán egyoldalúvá, szárazzá, unalmassá lett férj oldalán. Az *Első vihar* c. dráma hősnője, Litvayné, ingerült kifakadással így jellemzi férjét: „Ki az én uram? Az esküvőnk után tudtam meg, hogy külön, aki népboldogító bogaraknak áldozza az életét. Mi az én életem? Szomorú tengődés pusztákon és külföldi fogadókban...” — A *Sirokkó* c. dráma hősnőjének a férje is külön tudós, még ennek a típusnak is a legszárazabb változata („statisztikus”), s hozzá még féltékeny is. Nem csoda, ha kínos családi jelenetek következnek ebből a helyzetből.

A férfi és nő egymáshoz való viszonya terén különben a jelenkor legnagyobb fontosságú változását éppen abban kell látnunk, hogy a női nem rohamos gyorsasággal igyekszik utólni a férfi-nemet az

értelmi képzettség és gondolkozásbeli fegyelmezett-ség dolgában is. A feminizmus kérdése a jelenkor egyik legégetőbb alkalmoszerűségű társadalmi problémája. A házaselet boldogságának imént emlegetett akadálya — a házaselek intelligenciájának egyenlőtlensége — mindinkább csökkenőben van. A romantikus képzeletet ez a tapasztalati tény megint diadalittas szökellésekre tudná ingerelni Utópia-ország tündéri tájékai felé, — a réalista látásmód azonban itt is óvatosságra int s a kérdés alaposabb szemügyrevételét ajánlja. Az *első fecske* c. elbeszélésben, az *Egy leány története*, *Idegenek között*, *A jehér páva*, *Álomország* c. regényekben megannyi meggyőző példát ad Herczeg arra vonatkozólag, hogy az értelmi műveltség terén való nagyarányú előretörés a nőkre nézve az igazi boldogság esélyeit inkább fogyasztja, mintsem szaporítja. A női boldogság egyik létfeltételét bizonyos tekintetben épen az a mínusz képezte mindig, amely a felvilágosodottság és a cselekvőleges életpályák terén mutatkozott, a nők jogi helyzetének talán rovására, de a női lélek természetes egészségének a javára. Nem is szólva a férfi- és nőiszervezet között örökké megmaradó fontos élettani eltérésekről, már a női *igényeknek* a szellemi előrelépéssel együttjáró óriási felszaporodása magában véve is folytonosan csökkenti a valószínűségét annak, hogy a nő olyan férjet találjon, akinek az oldalán a házaselet ne csupa kiábrándulást teremjen számára.

Ime, mily egyenes, sőt kényszerű úton halad a réalista író a kiábrándultság világnézeti álláspontja felé. Kellő távolságból, vagy épen színes világításban nézve, sokkal több szépséget mutat és ígér az élet, mintha közélről vagy épen nagyító üvegen át vesszük vizsgálat alá s ha minden titoknak körülményesen a végére akarunk járni... Még csak egy problémára kerítsünk sort, egy olyanra, amelynek sokszoros megsejmlélése és végiggondolása alighanem a legfájdóbb

kiábrándulást jelentette írónk számára ; alighanem ennek a problémának a lelki átélése adott végleges alakot annak a magába zárkózó, hűvös, arisztokratikus világnézetnek, amely Herczeg írói egyéniségének a főjellemvonása s amelyen megérzik, hogy ez a rezignációs nyugalom csak nagy belső vívódás árán volt elérhető.

Herczeg legelső regényének hőseit — mint ismételtén láttuk — az a körülmény teszi szerencsétlenné, hogy „nem született nyárspolgárnak“. Arra is utaltunk már, hogy Kun Attilától kezdve Herczegnek úgyszólván valamennyi regényalakjában benne van ez a tragikus születési hiba. A réalista író, miután az emberi élet nagy problémáját át, meg átkutatta, végül eljutott a romantika eszmevilágának alapkövéhez : ahhoz a meggyőződéshez, hogy az emberi lélek művelődésének útja egy bizonyos távolságtól kezdődőleg az elfajulás (degenerálódás) útjává változik s hogy ez ellen az átváltozási örök folyamat ellen nincs orvosság a földi életben. Először az egykorú társadalmi életben vette vizsgálat alá írónk a civilizáció nagy problémáját s látnia kellett, hogy az a művelődési örökség, amelyet egy nemzedék az előbbi nemzedékektől testi-lelki hajlamosságban és célzatos nevelés alakjában fölvelt magába : az életrevalóság szempontjából egyszerre csak elkezd teherre, akadállyá válni. Az ú. n. felső tízezer a maga finomabb szervezetű kitenyészettettségében, a maga eltanulhatatlan, mert csak ősök hosszú sorától örökölhető választékos modorával, a maga differenciálódott ízlésével, a maga megsokasodott igényeivel, a maga kivételesen kedvező anyagi helyzetével — hasonlít a kihízlalt, jól ápolt, esetleg fel is cicomázott áldozati állathoz, mely minél szebb, annál inkább megvan érve arra, hogy vágóhídhöz hurcoltassék. Herczegnek minden munkája, sőt majdnem azt mondhatjuk : minden sora elárulja, hogy szerzőjük szívéhez az a

művelt és előkelő társadalmi osztály áll közel, amely a maga életmódjának esztétikumát a milliós nagy embertömegektől elkülönöztten, sőt ezeknek kisebb-nagyobb fokú kizsákmányolása árán őrizheti meg és élheti ki. A szépség: kivételes jelensége az emberi életnek; mihelyt valaki évszázadokra visszanyúló kiválasztódási folyamat segítségével eljutott a szép élet emberileg megvalósítható eszményképig: akkor már láthatja is maga előtt a mélységet, melybe le kell buknia, hogy a szépség birásáért folyó örök emberi verseny tovább folyhassék... *A lóp virága* c. elbeszélés¹ és *A honszerző* c. regény az a jellemző két munka, amelyekben a szerző még egyszer átöleli a társadalmi élet csúcspontján elfinomodott, arisztokratikus életeszményt, — s aztán feláldozza az emberi közösség érdeke előtt, mint ahogy Mohammed császár saját kezével verte a gyilkot kedvese, Iréne szívébe... Ebben a két regényben Herczeg világosan látja és megjelöli a történelmi osztályok jövődö boldogulásának, jövődö létjogosultságának egyetlen irányát: annak az újszerű világnézetnek az elsajátítását, mely az embereket az általuk végzett közhasznú munka szerint értékeli. De hogy ez az új ember-típus létrejöhessen, fel kell áldoznia Herczegnek azt a tétlenségében, önzésében, sőt bűneiben is felejtethetetlenül szép társadalmi életideált, amely a maga kivételesség-érzetében bármikor kész pl. az öngyilkosságra, de egy dologra képtelen: a nyárspolgári, vagy épen proletári szürke egyformaság elviselésére... Ám, képzeljük el azt a Herczegtől ajánlott és óhajtott esetet, hogy a „felső tízezer“ társadalmi rétegének

¹ *A kivándorló* c. dráma cselekvénye *A lóp virága*-éböl készült ugyan, de ez a drámai átdolgozás lényegesen másforma szemüvegen át nézi az „úri“ osztály megsemmisítőjét, s ezért sokkal ellenszenvesebbnek rajzolja (V. ö. *Lovag és kalmár* c. novellával az „Elbeszélések“ című kötetben.)

összes Jurisics Jánosai és Szitnyay Györgyei átalakultak immár kovácsmesterekké és gyáripari munkásokká s kezük-eszük fáradsága árán maguk keresik meg kenyerüket: — hova lesz akkor az életből mindaz a szépség, amely Herczeg művészi gyönyörködésének mindezideig legfőbb forrása? Hová lesz a sokféle artisztikus környezet, hová lesznek a modern lovagok, a lelki fényűzés arisztokratái, a ragyogó elmességű párbeszéddek stb.? A becsületes munkásokká egyformásodott emberek közül kicsoda fog megmámorosodni azoktól a csodásan egyéni, finom benyomásoktól s kicsoda szövegezi meg azokat olyan páratlanul szellemes paradoxonokká, amilyenekkel az *Álomország* hősnője tölti meg lelkét a görög Akropolis láttán s kábít el velük bennünket?... Herczeg kész feláldozni a szépet a jóért, de szíve mélyén mindig gyászolni fogja a szép halottat.

Az egykorú társadalmi élet sokszoros áttekintése megedzette írónk szemét ahhoz is, hogy a mult végétlen távlatába is vethessen egy-egy átfogó pillantást. A „sub specie aeternitatis“ magas nézőpontjáról jól látja Herczeg, hogyan érlelődött meg a bukásra az Ázsiából Európába cipelt pogány magyar vallás a keresztyénség győzelmes erejével szemben, mert a *hit* ez utóbbi részen volt az erősebb (*Pogányok*), — aztán a keresztyénség is hogyan fajult el pogány közömösséggé (*Az élet kapuja*) s hogyan bukott el Bizáncnál a mohamedán vallás támadása előtt, mert ezt az utóbbit hatotta át elevenebb hit (*Bizánc*), — de mihelyt a sok győzelem az Iszlám híveiben is elpuhította a vallásos, hívő fanatizmust: bekövetkezett a feltartóztathatatlan, bár egyelőre észre nem igen vehető hanyatlás korszaka (*A fogyó hold*), — mert úgy volt az mindig a multban is, hogy az Eszme megszületett, felnövekedett, uralmon volt, aztán pedig megvényt és elhalt, azaz kiszorult az emberek szívéből... Persze, ez a prófétai magasságú nézőpont megint

csak a rezignáció világnézetéhez vezet. A próféták kétségbeesetten igyekeznek elrettentő példákkal jobb útra téríteni népüket (Herczeg is így tesz a *Bizánc* című tragédiában), pedig a próféták tudhatják legjobban, hogy a népek bukása épen azért szokott elkövetkezni (a *Bizánc* is ezt tanítja), mert a nép nem tud fölemelkedni prófétája mellé s nem hiszi el magáról, hogy halálos veszedelemben forog.

II.

Mikor egy-egy költői műben, vagy egy költő egész munkásságában elvont problémák tükröződését keressük, olyankor a költői alkotás szövetének mindig a fonáka van felénk fordulva, mert az elvont tételből való kiindulás épen visszája a művészi teremtő folyamatnak. Vannak írók, akikkel szemben nagy méltánytalanság volna képzeletük szövés munkájának a fonákát csak egy pillanatig is szemügyre venni, mert sok író tehetségének olyan a természete, hogy pazarul ontja magából a színes, változatos, mozgalmas ábrákat az eleven életről, de ez ábrák szövetének visszája, azaz a költői alkotás probléma-oldala kusza, zavaros, semmitmondó ákom-bákom.

Herczeg költészete nem ilyen. Az ő életábrázoló művészetében a képzelet nem fejt ki pazar színpompát s az író vérmérséklete nem ismeri a szilaj végleteket. Viszont — talán éppen ezért — a Herczeg hímizte életábráknak a hátsó lapja is művészi hatású, a költői mű eszmei oldala hiánytalan és zavarosan áttételben mutatja a hímzett ábrák vonalszerkezetét.

De természetesen, hogy a költői alkotásban csak a művészi intuíció virágából teremhet meg — utólagosan — az eszmei jelentésnek, a tételszerű, probléma-szerű, elvont igazságnak a gyümölcse. Herczegnél is így van ez legtöbbször. Nemcsak érdekes, hanem

tanulságos is megfigyelni, hogy az életjelenségek közvetlen szemléletéből hogyan érlelődik ki és ízesedik meg a problémának, a „tanulság“-nak magában véve oly fanyar gyümölcse. Már fentebbi fejtegetéseink is rámutattak arra, hogy Herczeget az emberi *jellemek* tapasztalati megfigyelése miként segíti fel társadalmi problémák elvi álláspontjára. De nemcsak a jellemrajzolás, hanem az események elbeszélése, vagyis egy-egy költői mű *egésze* is szépen rávezet bennünket arra az útra, ahol nyomon kísérhetjük Herczeg művészi alkotótevékenységét a tapasztalati egyes eset meglátásától az eszmei egyetemes érvényűség magaslata felé. Minél fegyelmezettebb az író egyénisége, annál tudatosabb az alkotó munka folyamata, annál biztosabban elkísérhetjük a költőt az ihlet útján. Herczeg egyike legfegyelmezettebb lelkivilágú, tehát legtudatosabb tevékenységű költőinknek.

Tagadhatatlan, hogy Herczegnél ez a tudatosság, az ihlet munkájának ez a fegyelmezettsége néha túlságosan is érvényesül. Oláh Gábor egyenesen azt mondja Herczegről, hogy „történetei sokszor egyenletek, amelyeknek megoldása a legszabályosabb tételekkel halad előre... Egy vagy két ismeretlent tűz ki az egyenlet tételében s ezt fejti meg a maga racionális módszerével“.¹ Ez a nagyon határozott hangú ítélet csak akkor válna túlzássá, ha általánosítanók Herczeg egész munkásságára; de Oláh Gábor nem is általánosít ennyire, s ha a „sokszor“ szót leenyhítjük a „néha“ jelentésére, akkor a fenti idézet igazságát nem tagadhatjuk. Egy pár példa rövidesen tisztázhatja ezt a kérdést.

Herczeg egyik elbeszélésében (*Unatkozó asszonyok*²) két barátnő beszélget egymással. Mind a kettő válófélben van a férjétől. Malvin azt mondja Vilmá-

¹ *Írói arcképek* 1910. 68. l.

² *Az első fecske és egyéb elbeszélések* c. kötetben.

nak beszélgetésük elején : „Látod, ez kedves ! Egy esztendőben születünk, egy farsangon mentünk férjhez és most a férjeink egyszerre kergettek el...“ Ime mindjárt az elbeszélés kezdetén szembetűnik a téma szimmetrikus beállítására való írói törekvés, mely már nem a benyomás közvetlenségére, hanem a számító tudatosság beavatkozására vall. Az elbeszélés során aztán megtudjuk a két asszony házaseletének történetét, illetőleg házaseletük katasztrófájának az okát. Vilma szerelemből ment férjhez, de férje örült féltékenységgel kínoztta, kémkedett utána, feltörte szekrényeit, megvesztegette a cselédeit, elutazott, hogy váratlanul visszatérjen ; egy Dobó Oszkár nevű férfira irányult a féltékeny férj gyanúja, s féltékenységi rohamában egyszer tettelegességre is vetemedett nejével szemben ; ekkor aztán Vilma csakugyan megcsalta Dobóval ; férje megütötte ok nélkül, nos jól van, hát a megsértett asszony utólagosan okot adott a férj gyanakvó vádaskodására, s most válnak egymástól. Ezt a vallomást végighallgatván Malvin, így szól : „Te Vilma ! Ha divatban volna még a hűtelen asszonyokat megégetni, akkor két kezemmel hordanám máglyádra a rőzsét“. És most Malvin beszéli el a maga históriáját. Neki meg épen az tette keserűvé az életét, hogy a férjében nem volt egy szikrányi féltékenység sem ; mindig jó volt a feleségéhez, úgy bánt vele, mint valami elkényeztetett gyermekkel ; az asszonyt egyre jobban bosszantotta ez a kétségbeejtően egyforma udvarias közömösség ; untatni kezdte az élet, amelynek útja olyan egyenes és sima, mint a vasúti sín ; ezért hát vonat-kisíklást rendezett : megcsalta a férjét ugyanavval a Dobó Oszkárral, akiről Vilma is beszélt ; Malvin ki nem állhatta Dobót s hogy mégis házasságtörést követett el vele, ennek így adja magyarázatát barátnője előtt : Azt reméltem, hogy férjem „Dobót ki fogja dobni, velem házasságtörni fog, talán meg is fog

ütni. Akkor aztán jó dolgom lesz.“ Vilma közbeszól : „Ha megütött ?“ „Nem — feleli Malvin —, ha megbocsátottam neki az ütést.“ Vilma : „És nem sikerült ?“ Malvin : „Hiába volt minden. Vérlázítóan kacér voltam — ő mindvégig kifogástalan és udvarias maradt“ ; mikor a házasságtörést maga az asszony adta neki tudtul, akkor is szelíden jegyezte meg, hogy majd kigondol valami tisztességes okot a válásra s az anyagi kérdések tisztázásánál Malvin számíthat az ő előzékenységére. Vilma ezzel a megjegyzéssel fejezte ki véleményét barátnője viselkedésére vonatkozólag : „Malvin, Malvin, te megérdemelnéd, hogy megkövezzenek !“

Ime, a geometriai pontosságú beállítása, elhelyezése, kihegyezése, szembetétele, szimmetrikussá rendezése a téma alkotórészeinek. A két férj egyénisége ép oly szigorúan tökéletes ellentéte egymásnak, mint a két asszony hisztériájának a természete ; s e kettős ellentét között mintegy a mértani szimmetrikus tengelynek a szerepét játssza a csábító férfi azonossága. A téma anyagának a csattanós hatás érdekében való kikerekítése jogos és szükséges költői feladat, — de ennyire vinni az egyenletszerű kiszámítottságot : egy kissé mindenestre sok a jóból.

Van egy ily című másik novellája Herczegnek : *Lovag és kalmár*.¹ Két testvér van egymással szembeállítva : Hernády Gaszton és Hernády Achill. Amaz cs. és kir. kamarás, híres lótenyésztő, a felesége pedig bárónő. Ez a Gaszton az arisztokratikus világnézetnek, az ú. n. úri becsület elvi álláspontjának elismert megszemélyesítője, a közvélemény szemében maga a megtestesült előkelő korrektség, viselkedés és gondolkozásmód dolgában egyaránt. Viszont Achill tizenöt esztendő óta erkölcsi halottja a családnak, mert hadnagy korában megszeretett és nőül vett egy

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

nevelőnőt. Minthogy a család nem egyezett bele a házasságba, Achill lemondott tisztirangjáról s hogy feleségével együtt megélhessen, szatócsboltot nyitott a fővárosban. De az üzletbe csakhamar belebukott, ekkor egy biztosítóintézetbe került alkalmazottnak s ottani állásában történt vele az, hogy a nyomorúságtól kényszerítve, kétszáz forintnyi csekély összeget elsikkasztott. A Hernády-család ekkor sem segített Achillen, de a börtöntől mégis megmenekült Achill, mert a Hernády-család egy nyugdíjas komornyikja megfizette a biztosítóintézetnek a hiányzó összeget. Achill, miután eltemette feleségét is, gyermekét is, nyomtalanul eltűnt, tíz év óta hírét sem lehetett hallani s a Hernády-család régóta abban a hitben ringatta magát, hogy a család szégyene elpusztult a föld színéről... De a novella cselekvénye éppen azzal indul meg, hogy Hernády Gaszton, az eladósodott gögös arisztokrata a kastélya előtt egy munkás-külsejű gyanús idegent pillant meg s ez megnevezi magát: Hernády Achill. Achill szerényen és nyugodtan elmondja, hogy tizenöt év alatt sokat szenvedett, de elismeri, hogy megérdemelte a szenvedést, mert könnyelmű és meggondolatlan volt; a szenvedés iskolájában eljutott annak a belátásához, hogy nincs joga haragudni a Hernády-családra, mert ez bizonyára nem rosszakaratból szakított vele, hanem mert a becsület kérdésében fanatikusan ragaszkodott a maga úrias előítéleteihez; bízik benne Achill, hogy most már a Hernádyak is készek fátyolt vetni a multra s megbocsátani a sok viszontagságon keresztülment, megkomolyodott családtagnak. Gaszton azonban így válaszol testvérének: „A becsületünk a legdrágább kincsünk, azt irgalmatlan szigorral kell megvédenünk elsősorban önmagunkkal szemben. Ha idegen ember volnál, talán enyhébben ítélnék fölötted magam is“, de „Hernády vagy és becstelenséget követtél el, — tehát lődd főbe magadat!“ Achill nem

teszi ugyan meg Gasztonnak ezt a szívességet, de nem titkolja el, hogy ez az arisztokratikus makacs elvűség imponáló hatással van reá ; „nekem tetszik a megalkuvást nem ismerő következetességed, föltéve, hogy az igazán őszinte“... És most cselhez folyamodik Achill, egy kigondolt szerep eljátszásához, hogy ily módon meggyőződhessek róla, vajjon a Gasztonék családi kérlelhetetlensége csakugyan erkölcsi alapra támaszkodik-e, ha mindjárt elfogult és elavult is már ez az erkölcsi alap. Sajnálatát fejezi ki tehát Achill a kibékülés meghiusulásán s mellékes megjegyzésként olyasmit ejt el beszédében, hogy neki hatvan millió dollárnyi vagyona van. Nosza, e hír hallatára a gőgös Gaszton egyszerre alázatos szívességgel fedezi fel Achillben a testvért s szinte erőszakosan viszi be a családi lakásba. Mikor a feleségével, a bárónővel tudatja, hogy Achill visszakerült, a büszke asszony megbotránykozva kérdi férjétől, hogy csak nem eresztette talán be házukba azt a csirkefogót ; de mihelyt említés történik a hatvan millió dollárról, ő is hirtelen átváltozik a rokoni szeretet megtestesülésévé : tegeződésre szólítja fel sógorát, táviratozni akar a kedves sógornőért. Achill azt az ellenvetést teszi e szíves ajánlatra, hogy a felesége zsidó ; de a bárónő sietve kijelenti, hogy ő nem rabja holmi ósdi előítéleteknek. Achill azt is megjegyzi, hogy apósa börtönviselt ember, a bárónő azonban megnyugtatta sógorát, hogy érzelmein ez a körülmény sem változtat, Gaszton is közbeszól és nagyhangon fogadkozik, hogy megvédelmezi ő az Achillék *becsületét* akár az egész vármegyével szemben... Mikor aztán így levetette a gőgös család az álarcot és megmutatta az igazi jellemét, akkor Achill elárulja, hogy lóvá tette őket : nincsenek neki milliói, az apósa nem vasútkirály, hanem mészárosmester Bostonban. Búcsúzóul aztán erkölcsi predikációt tart Achill a felsült házaspárnak : „Én tíz esztendő óta

olyan emberek közt éltem, akiknek istenségük az arany. És jól esett nekem a tudat, hogy vannak emberek, akik az elveiket többre becsülik az aranyból is... Ennek most már örökre vége. Nektek is istenségtetek a pénz, csak élhetetlenek és tunyák vagytok arra, hogy megközelítsétek... Én szeretem az egész embert, az egész lovagot vagy az egész kalmárt. Ti azonban lovagoknak nagyon is önzők, kalmároknak pedig nagyon is babonások vagytok..."

Ebből a tartalmi vázlatból is kitűnik, hogy az ily módon elénk ábrázolt jelenet nem annyira intuíció, mint inkább spekuláció eredménye. *Kieszelt* jellegét az is bizonyítja, hogy szinte szóról-szóra egyező másolata a *Husztí Huszt* c. elbeszélésben és ennek drámai átdolgozásában: *Az ezredes* c. bohózatban is megtalálható; mind a három helyen a tétel, a probléma, az irányzatos tanulság volt előbb készen, ehhez kellett aztán a szükséges személyeket hozzáidomítani, vagyis az előre felírt egyenlethez a bizonyító levezetést megcsinálni.

Hogy egy ugyanefajta téma-megoldás hogyan mehet végbe művésziebben, tehát sikeresebben, arra nézve például említhetjük *A rabszolga* c. elbeszélést.¹ Az elbeszélte kis esemény egy évezreddel ezelőtt történt. Egy kárpátvidéki főember, a külsőleg már keresztyén, de lelkében még pogány Laborcz egy babonás hiedelem kényszerítő hatása alatt a leányát, Dolát, egy vén cselédasszony és vagy húsz szolgálégény kíséretében felküldte a hegység messzefekvő magaslatára, hogy a „szent fá“-nál mutasson be az őserdő szellemeinek áldozatot, mert kelet felől, Etelköz vidékéről régóta nagy veszedelem fenyeget. A kísérő rabszolgák vezetője egy Vuk nevű, hatalmas termetű szőke ifjú volt, maga is rabszolga, de testi-lelki fölényét minden társa elismerte. Ez a Vuk

¹ A *Napváros* c. kötetben.

alázatos, gyöngéd figyelemmel, védelemmel, jótanáccsal igyekezett a Dola szolgálatára lenni útközben, de a gőgös leány vakmerőségnek minősítette a rabszolga szavainak hangját, szeme tekintetét és elhatározta, hogy otthon meg fogja korbácsoltatni Vukot, amiért beszennyezte őt nézésével és gondolataival; meg is mondta ezt a szándékát az öreg nőcselédnek, aki épen Vuknak az anyja... Mikor már messze fent jártak a hegyen, hirtelen zaj vonta magára figyelmüket: látták, hogy a hegy tövében keletről jött fegyveres csapat vonul előre. Ilyen veszedelmes helyzetben Dola és kísérei nem kockáztathatták meg a hazatérést, hanem azt határozták, hogy elrejtőznek a szent fán túli barlangba, egyikőjük pedig hírt visz haza Laborcz úrnak. Az éjszakát csakugyan a barlangban töltötték s a büszke Dola az egész idő alatt egy szóra sem méltatta kíséretének egyetlen tagját sem. Reggelre kelve ámulattal látta a rejtőző kis csapat, hogy a keletről jött fegyveresek beözönlése a vereckei szoros felől még egyre tart, sőt szekértábor is jön utánuk, a szekereken asszonyok, gyermekek ülnek, ezeket meg nyájak követik. Vuk tisztában volt a helyzettel: százezer főnyi új nemzet költözött be a Kárpátok hegykoszorúján, állandó, örök tartózkodásra; tudta azt is, hogy a honfoglalók Laborczot és minden otthon maradt alattvalóját megölték vagy fogságba ejtették. Mikor az öreg asszony felsóhajt: „Mi lesz velünk, szegény szolgákkal?“, Vuk megadja a feleletet: „Nincs most már úr az országban, ha nem etelközi. És nincs már szolga, csak aki őket szolgálja. A régi urak és régi szolgák ezentúl együtt túrják a lovasemberek földjét.“ Mikor látták a legények, hogy Vuk útra készül, megkérdezik tőle, hova megy. „Vissza a hazámba, a Tátrába. A nagy erdőkön át odatalálok. A tátrai tavakban sok a hal és az erdőkben sok a vad. Ott faházat építek magamnak.“ A legények mind ki-

jelentik, hogy csatlakoznak Vukhoz, mint vezetőjükhöz, az öregasszony is természetesen vele marad a fiával. Ekkor Dola kisasszony azt kérdi, hát ővele mi lesz? „Téged is magammal viszlek — mondta a vadász nyugodt és határozott hangon. — Dola nem válaszolt, csak lehajtotta a fejét. Valaki a legények közül felkantározta a szamarat. — Az édesanyám fog nyeregbe ülni, — szólt Vuk. — Dola fiatal és erős, ő gyalog mehet... A csapat megindult és nekivágott a rengetegnek. Laborcz leánya alázatosan, lehajtott fejjel lépkedett a szőke óriás nyomában. Az őserdőből rigórikoltás köszöntötte őket.“

Ez a magában véve is csinos kis elbeszélés a legvégén egyszerre csak szimbolikus jelentőséget nyer, de sokkal önkéntelenebb és természetesebb módon, mint az *Unatkozó asszonyok* mértani kiszámított-ságában vagy a *Lovag és kalmár* tanító célzatú reflexióiban. Mind a három novellában ugyanaz a célja az írónak: az előttünk bemutatott egyes esetben megláttatni az állandó, egyetemes eszmei érvényszerűséget; de a *Lovag és kalmárban* a főalak kénytelen az író szócsövévé válni, hogy az olvasó kihámozhassa a téma eszmei magvát, *A rabszolga* ellenben szinte észrevétlenül, azaz művészi biztossággal juttat el bennünket a problémához; mintha egy kárpáthegyi kellemes séta végén jutnánk fel egy olyan magaslatra, ahonnan újszerű, áttekintő tájékozódás nyílik messze vidékekre. Vuk pár szónyi megjegyzésén kívül nincs semmiféle unalmas, tételszerű, szájbáragó magyarázat, mert az olvasó lelkében maguktól megteremnek a reflexiók. Az a befejező parányi mondat: „Az őserdőből rigórikoltás köszöntötte őket“ — mint kellemes hangfutam szalad végig kedélyünk húrjain és ellenállhatatlan képzettársulás sejteti meg velünk a folytatást: hogy t. i. Dola sorának szomorú változása a Vuk iránti szerelemben nyer majd kibékítő megoldást.

A tapasztalati esetlegességtől a szimbólumok eszmei magasságába vivő úton nincs alkalmasabb és tapintatosabb kalauz novellairóink között Herczeg Ferencnél. A szimbólum megpillantásához megvan benne a belső látás veleszületett finom fogékony-sága, a megpillantott jelképet aztán a tudatos és mégis varázsos alkalmazásmód ritka művészetével viszi előttünk, míg csak meg nem érkezünk az eszmeileg is hiánytalan költői hatás célpontjához.

Gondoljunk pl. az *Ember a hegytetőn* c. elbeszélésre.¹ Ádám és felesége fölmásztak a fürdővidék legmagasabb hegycsúcsára. „Összekapcsolt kezekkel, egymást emelve haladtak fölfelé : elől a férfi, nyomában a társa. Néha meg-megálltak, összenéztek, sápadt mosollyal és lihegve. Ádám hatalmas tüdeje mohón szívta a vadon szabad levegőjét. Valami gyermekes büszkeség töltötte el, hogy kiemelhetette az asszonyt a völgynek párás köréből. Ő nem szerette azt a levegőt odalenn, a fürdői élet idegsorvasztó páráját, hol titokzatos, előtte érthetetlen beszédekkel gyötörték és ahol rejtelmes vágyak idegenítették el tőle az asszonyt. Most, mikor megfeszített izmokkal és harmónikusan összevágó léptekkel törtek a magasba, a hűvös szélben szétfoszlottak sötét töpren-gései és hetek után először érezte megint, hogy az asszony mégis csak az övé...” „Minden elveszett a ködben : a föld, az emberek... A társaság, a szokás, az illem, a divat. Nincs ! Nem is volt soha... Csak ők vannak a világon, a két ősember, a szélesvállú, bátorszemű férfi és a délceg, rejtelmes pillantású asszony. Barnahajú mind a kettő.” Egyszerre csak neszt hall Ádám s egy másik férfit lát feléjük közeledni. „Ádámnak egy különös hallucinációja támad. Ő maga az ősember, saját fájának dédapja : a harcias, barna barlanglakó. Az ott, aki közeledik, a szőke

¹ A *Napnyugati mesék* c. kötetben.

ellenség, idegen, ravasz nemzetség szülötte. Hetek óta érzi már a közellétét... És az asszony? Hallgat, a lelke pedig egyszerre bezáródik férje előlis, mint a mimóza kelyhe...“ A szőke jövevény aztán bemutatja magát: „Reinard báró vagyok“, a mosolyogva nyujt kezét Ádámnak. Ádám látásból már ismerte a kalandos hírű bárót, most kelletlenül nyujtja oda ő is a kezét s „egy gyors, gyanakodó pillantást vetett a feleségére. Vajjon tudott-e a báró idejöveteléről? Előre kicsinált dolog volt? Ki tudná? Az asszony arca nyugodt és kifürkészhetetlen maradt, mint a bezárt ablak. Ilyen maradt akkor is, mikor a báró udvarias kérdéseire válaszolt... Mind a hárman ott álltak a mélység előtt. A felhők foszladozni kezdtek és egy résen át látni lehetett a fürdőt, a vasutat és egy darabot a kéklő rónaságból. Tehát mégsem volt álom — gondolta Ádám magában — a világ, az élet, az emberek, az illem és a divat nem álom, hanem valóság. Minden való, — álom csak a nyugalom.“

Ime, a fizikai távolság: a hegy magassága hogyan válik természetes jelképévé a mult évezredek időbeli messzeségének s milyen jó alkalmat ad íróknak arra, hogy az illem, a divat, a műveltség folyton változó hullámjátéka mögött megsejtesse velünk az örök emberi érzelmek azonosságát, a férfi és a nő egymást sakkban tartó viszonyának meglábolhatatlan probléma-mélységeit, a kőkorszak félállati életformájában a modern társadalmi berendezkedésnek, vagy akár a „házassági háromszög“ nevű torz-képződménynek primitív, de egyenesági őset, — szóval az egyszerű, a tapasztalati példában az eszmei egyetemes érvényszerűséget. Ilyenkor, persze, látszólag egy úton jár Herczeg a romantika tizenhárompróbás képzetet-kalandoraival, de Herczeg nem magát az ősködben való vakmerő, szeszélyes bolyongást tekinti célnak: ő a kőkorszakbeli multnak a barlangtanyái

közé is magával viszi a céltudatos modern utas de-lejtűjét.

A tapasztalati szemléletnek eszmei elmélyítése tehát az a módszer, amely félig ösztönösen, félig meg tudatos művészettel érvényesül Herczeg költészetében. Különösen a kisebb terjedelmű alkotásoknál jutalmazza teljes siker ezt a módszert. A rendkívül tudatos tehetségű, biztos önismerettel rendelkező Herczeg maga is tisztában van ezzel, nem is próbálkozott sohasem többkötetes nagy regényekkel, de az ú. n. kis regény, főként pedig a kisebb novella terén sokszor valósággal remekel. Ugyszólván minden jobb elbeszélését példának említhetnők erre a most szóban levő ú. n. általánosító, elmélyítő, probléma-láttató módszerre vonatkozólag.

A *Lehel* c. novellában¹ Hadfalussyné hatheti gyógyítás végett Karlsbadba utazik s erre az időre fiát, a romlatlan gyermek legkű, atléta-termetű, tizennyolcéves fiát, Lehelt, Bertalan gróf özvegyének gondozása alá helyezi. Az özvegy grófné magába szereteti a naív nagy gyermeket, de a már nem épen fiatal grófné maga is mélabús megihatottságot érez a valószínűleg utolsó hódítása alkalmával. Mikor az anya visszaérkezik, rögtön észreveszi fián a változást: „Már hazudik!... Eddig az én fiam volt, ezentúl mindenkié lesz, csak az enyém nem.” A grófné pedig könnyes szemmel néz a távozó ifjú után s felsóhajt: „Ha én még egyszer húsz esztendővel fiatalabb lehetnék!” — az olvasó előtt három irányban is elmélyül a téma látóhatára, anélkül, hogy a bemutatott jelenetet a tanulság kedvéért kieszeltnek érezné.

A *Jancsi édesanyja* c. elbeszélés² egy anya nevelő módszerét mutatja be kis gyermekével szemben, azon

¹ Az *első fecske és egyéb elb.* c. kötetben.

² Az *Arianna* c. kötetben.

pár órai tapasztalat alapján, melyet a novella elbeszélője szerzett az asszony vendégeként. A hatást épen az teszi teljessé, hogy az író kerüli a maga nevében való elmélkedést, úgy intézi a dolgot, hogy az anyának a jellemét a saját beszédéből és viselkedéséből ismerjük meg. Minél jobban meg van elégedve az asszony önmagával s minél inkább el van ragadtatva az asszony elveitől az írónak a vendégtársa: az olvasó annál megrendültebb kedéllyel nézi azt a lélekgyilkoló, szívtelen „nevelés“-t, amellyel szegény Jancsit gyötri az anyja, a rideg, konok elvszerűségnek ez a rögeszmés rabja. Épen a tárgyilagosságot megőrző hangnem válik izgató hatásúvá, a problémái jelentőség úgy megduzzad a novella végén, mint az erőszakosan lefojtott kútforrás vize.

A *Rankó, a hős* c. novellában¹ is a látszólagos igénytelenség a hatás főhordozója. Megtudjuk belőle, hogy egy délvidéki zsellérember, Rankó, aki egyébként éppoly közönséges, sőt szánalmas alak, mint a földhöz ragadt, szegény néposztály akármelyik tagja, megmagyarázhatatlan lelki felindulás közben leszúrta a feleségét, — s azóta a vidék parasztlakossága nótába foglalta a „hős“ Rankó alakját s gyermek és felnőtt azt dalolgatja átszellemült érzéssel, noha Rankó most is él, mint nazarénussá lett, alázatos napszámosember. A hős dicsősége tehát nem Rankó tulajdona, hanem a népe; a nép annyira szomjúhozza a hősöket, hogy — ha a valóságban nem kap ilyeneket — hát teremti magának képzelete segítségével... Az eszmei jelentés már ennyiből is világos, de még jobban kiemélyíti az író azzal a tömör kérdéssel és felelettel, mely a novella végére oda van csapva. Arra a kérdésre, hogy ennek a Rankó-féle legenda-esetnek mi az értelme, megkapjuk a sokatmondó, mély távlatú feleletet: „Az, ami minden ideálnak“. Ime a mesz-

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

szíre terjedő kilátás az igénytelennek vélt novella-téma csúcspontjáról!

Az a módszer különben, mely az elvont, gondolati tartalmat valamely érzékelhető *jelkép* ruhájába öltözteti, hogy közvetlenebbül felfoghatóvá s érdekesebbé tegye: olyan régi, mint maga a költészet. A szimbólumok segítségével való életmagyarázásnak legnagyobb remeklése: a görög mitológia és ennek szerényebb testvére: a népmese kincses bányája. Akik számára *még* nehezen felfogható a gondolat a maga elvontságában, és akik *már* belefáradtak és unatkoztak az értelmi életbe, a lélek egyoldalúan elméleti foglalkoztatásába: ez a két ellentétes emberfajta egyaránt a jelképek színes szemüvegéhez menekül, hogy ezen keresztül nézzen bele a világba. Az öntudatlan népköltészet naivitásánál talán csak az agyonművelődött modern ember kiélt képzelete vágyik jobban a *mese* életábrázoló módszeréhez, ha mindjárt csupán ideiglenes csillapítószernek vagy éppen öncsaló játéknak tekinti és alkalmazza is ezt. Wilde Oszkár szellemes és célzatos apró történetei a népmese álarcát öltik magukra, mert a műveltség túlterhelt idegéletű nemzedékére a naiv egyszerűség mintegy a pikantéria izgalmaival hat.

Herczeg probléma-kedvelő intelligenciája is üdítő csemegeként élvezi a népmese naiv jelbeszédét s maga is hozzá-hozzáfolyamodik. Nem gyakran ugyan, inkább takarékosan, mint aki tudja, hogy az ő lelkének dús tárházában talán éppen ez az, amellyel gazdagságosan kell bánni, mert könnyen elfogyhat.

A *Napváros* c. elbeszélés mintegy a népmese és a novella közötti távolságnak a feleútján foglal helyet. A benne szereplő két város, Nona és Antinona: nem földrajzi valóság, nem is akarja ezt a hitet kelteni, hanem e két város csupán jelképe az emberi életmód és világnézet két ellentétes irányának: a fanyar, önkínzó aszkézisnek és az egészségtől duzzadó, mámoros

életörömnek. A két város nevét hiába keresnénk a térképen, de azért a két város egész jelleme és sorsa szimbolikus jelentésű ok-viszonyban van a földrajzi, a természeti fekvéssel : Antinona (vagy más néven : Napváros) tengerparti dombtetőn épült, reggeltől estig napfényben fürdik, lakosai vakmerő tengerészek, akik életüket teszik kockára a világi javak megszerzéséért, de aztán élvezik is ezeket a javakat, a hírnév és szerelem kettős eszménye von szivárványt életük fölé, színek pompájában ragyog s édes zenétől visszhangzik a város, templomaik is az erő és a szépség jelképeivel vannak tele... Nona városát ellenben soha nem éri napsugár, egy ezeröles, sötét hegyszakadéokban lapul meg, utcái szűkek, házai komorak, vize : a feketeszínű Nona-folyó sietve tűnik el dohos alagútak üregeibe ; a nonaiak vallása : a bosszúálló Istentől való lázas rettegés, az életet siralomvölgyé tevő örökös halálfélelem, a nonaiak mindnyájan sötét ruhát viselnek, a nők apácaköntösben járnak, a gyermekek úgy öltözködnek, mint az öregek, lelkükön is ott van már a fonnyadt kora-vénség.

Mily végletes különbség a két város között ! Pedig mind a kettő keresztyénnek vallja magát ; de a közös vallás isteni ígéit mennyire más-más módon értelmezik !... És a napvárosi kapitány legszebb fia a nonai nagyrektor apácanevelésű, halvány leányába szeretett bele, el is rabolta s magával vitte Napvárosba. A vértanúi dacban tetszelgő, fanyar kedélyű Filippa állhatatosan visszautasítja a daliás, lelkes Leif szerelmi hódolatát ; a leányrablás háborút idéző elő a két város közt, Nona hadizsoldosaitól Leif harc közben halálos sebet kap, utolsó kívánságképen egy csókot kér Filippától, de a leány ezt is megtagadja, — végre a két hadakozó város egyezséget köt egymással s Filippa bántatlanul hazajut szülőhelyére... És ekkor csodálatos változás áll be a leány lelkében ; az érette meghalt, szerelmes Leif emléke nem hagyja

nyugodni, hirtelen ráeszmél a maga dacos kegyetlenségének soha jóvá nem tehető bűnére, egész lelke megtelik emésztő vággyal az elhunyt szerető után, — s nemsokára utána költözik, szinte boldog türelmetlenséggel teszi le az élet terhét, hogy eljuthasson örökös pihenésre a Leif napvárosi koporsója mellé.

A *Napváros* témája egészen népmesei jellegű, csak az emberfeletti elemnek, a csodának a közvetetlen szerepe hiányzik belőle. Az író célzatosan állást foglal a napvárosiak életeszménye mellett s a nonaiak világnézete ellen. Minden sorából kiérzik, hogy amit szépnek, jónak és helyesnek tart, abból sarjasztja ki a napvárosi jellemet, Nona pedig mintegy az emberi életirány eltévelyedésének elrettentő példája akar lenni. A jók és rosszak efféle dualisztikus szembeállítását természetsszerűleg következik az író módszerének a mesi látásmódhoz való beigazított-ságából.

(... És most belevillan emlékezetünkbe Herczegnek egy másik munkája, talán a legtökéletesebb valamennyi műve között. Egy pillanatnyi színváltozás, — és előttünk van újra a *Napváros* témája, de most már a népmesei alapváz ki van töltve való élettel, a vértelen jelképek igazi történelmi valósággá, húsból-vérből való emberek alakjaivá és sorsává teljesedtek. Egyik oldalon ott emelkedik a „napváros“, a világtörténelmi mult szédítő magaslatán, a boldogságkereső vándornépek örök célpontjául, az emberi művelődés dicsőségének sugárözönében. A renaissance-kori Róma, az örök város a cinquecento legkezdetén. A keresztyén világ közép-pontja, Krisztus földi helytartójának székhelye, — de nem a középkori aszketikus keresztyénségé, nem a szenvedést megdicsőítő puritán Isten-imádásé, hanem a pogány ragyogású életörömé, a földi célokért hevülő világi hatalomé, a vallásból művészetet csináló gondtalan lelki szórakozásé. El kell

ismernünk erről a napvárosról, hogy ha a benső vallásosság, az igazi hitélet kihalt is belőle, de az emberi lélek önmagán fölülemelkedő másik tehetsége mintegy pótolni igyekszik a kihalt fanatizmust egy új oltár körül, egy másnemű kultusz keretében: a művészetek oltára, a szépnek a kultusza ez. Valami kábítóan óriási az a gazdagság, amely az isten-áldotta művészi lángelmék egyidőben való tömeges világrahozatala által az állami és társadalmi közösség legmagasabbrendű életformáit fejlesztette ki s azt a látszatot keltette, hogy a halhatatlan szépségű műalkotások révén az ember mintegy fölibe kerekedett a saját gyarlóságának s legyőzte, útjából fél-re riasztotta a Halál rémét... A másik oldalon, az ismeretlenség sötét mélységében, a műveletlenség kopár szurdokaiban ott marakodik egy koldus-tömeg, a félezeréves Nona város lakossága. Az örök ragyogású napvárosban alig egy néhányan tudják, hogy ez a kietlen terület a Duna-Tisza mellékén, a Nyugat és Kelet átjárójánál fekszik s évszázadokon át a saját létezésének a folytonos kockáztatásával védte Nyugatot (benne a napvárost) Kelet barbarizmusának szörnyű merényletei ellen. Soha nagyobb veszedelem nem fenyegette Kelet felől ezt a világkaput, a nyugati művelődésnek ezt az *életkapuját*, mint most, s a halál torkában levő, züllésnek indult, Nyugat-védő nép az örök város roppant hatalma felé tekint káprázó szemmel, a vízbehaló ember utolsó reménységével. A szerencsétlen nép legerősebb koponyájú tagja eszeli ki azt a kétségbeesetten vakmerő, de annál nagyszerűbb elgondolású tervet, hogy hatalmába keríti az örök város urának, az egész keresztyén emberiség legfőbb földi irányítójának trónját s az így kezébe kerülő roppant hatalmat a maga sötétségben tengődő, jobb sorsra méltó, szerencsétlen népének megmentésére fordítja... Most nem a Napváros fia szeret bele a sivár Nona leányába,

hanem megcserélődnek a szerepek: a mélységben tespedő emberfaj mélységből kivágyakozó fiatal képviselője, a terv-kovácsoló pápajelölt unokaöccse gyulad olthatatlan szerelemre Napváros ragyogó szépségű, kacér leánya iránt, Vértesi Tamás, Fiametta iránt, — de a leány itt is visszautasítja a fiatal barbár férfi szerelmét, csúfot üz belőle s a gigászi távlatú honmentő tervet kudarcba fulasztja (a Leif hősi halálánál mennyivel kínosabb a Tamás lelken végrehajtott emez erkölcsi gyilkosság!). De a ledér Fiametta épen úgy megbánja tettét, mint a szüzi dacosságú Filippa; Fiametta is csak a jóvátehetetlen csalás elkövetése után, csak a Tamás szörnyűségesen nagyszerű, dacos fájdalmának a megismerése után érzi át igazán a maga romlottságát s jut el, életében először, a bűnbánat, a vezeklés, az igazi keresztyén megtisztulás útjára...

A hangulati hatásnak olyan szívbemarkoló erejű művészetéig soha máskor nem emelkedett Herczeg, mint akkor, mikor a pápai Napváros és a magyar Nona egyenlőtlen küzdelmének rajzában — odaáll ez utóbbinak a pártjára s megmutatja nekünk a bukott magyar ügy kilátástalan helyzetében a tragikum legfőbb emberi szépségét... A *Napváros* c. elbeszélésében az író egész rokonszenve a művészi, derűs, szabadelvű, fejlett életszínvonalú félnek a pártján van, a napfénytől elzárt, sivár nonai vakondok-élettel szemben. Az *élet kapuja* c. regényben is pontosan ezt az álláspontot képviseli a két pápa és mindenik olasz művész (a legnagyobb: az egy Lionardo da Vinci-nek a kivételével), a pápaválasztó gyűlés szavazata is ennek az álláspontnak a javára dönti el a mérkőzést, — de a regény szerzője, mint egykor uticai Cato, az elbukott ügyre adja szavazatát, olyan remek eszmei megokolás kíséretében, amely meggyőzően mutatja, hogy a szimbólum-magvakból a költő lelkének kedélyi adottsága szerint

más-más jelentésnek a tenyészte sarjadjik elő, s hogy Herczeg Ferenc a Napváros ragyogó fényénél melegítőbbnek érzi a magyar haza tragikus szeretetének tüztét...)

Mint említettük, már a *Napváros* c. elbeszélés is a mese jelképes nyelvén szól, de a cselekvény nem lépi túl a tapasztalati élet lehetőségeinek határát. Vannak azonban Herczeg apró elbeszélései között olyanok is, amelyek mindenestől a népmesei képzelet ihletésének szülöttei (*A lantos házassága*, *Mese egy asszonyról*,¹ *A gyöngeszívű király*²), csak persze nem mindenik népmese vigyáz úgy, mint Herczeg, arra, hogy jelképes alakjai és jelenetei fogalmi nyelvre is áttehetők legyenek.

A *Báró Rébusz* automata-alakja mutatja, hogy a jelkép gyakran nem egyéb, mint a népmesék eleven alakjainak múmiaköntöse; maga nem él, de a költői célzat fogantyújával annál könnyebb előhúzgálni belőle azt az eszmei jelentőséget, amelyet — előzetesen belérejtett a költő.

Megtörténik az is, hogy csak egy pillanatnyi időre nyitja ki előttünk Herczeg a népmesék tündérekertjére szolgáló ablakot, a regény további folyamán aztán ránk bízva a megpillantott mesei jelkép alkalmazgatását a regénycselekvény részleteire.

Az *arany hegedű* c. regény pl. egy népmesétől kölcsönözte a címét, mely az alapeszmének is szemléletes hordozója... „A drótszakállú királynak volt egy leánya, azt Alvajárónak hívták. Alvajáró kisasszony olyan tündérszép volt, hogy télen is virágozni kezdtek a cseresznyefák, ha végigsétált a kerten. A drótszakállú királynak azonban nem telhetett öröme leányában, mert Alvajárónak, valahányszor csak szóra nyitotta száját, piros kis kígyók

¹ Mind a kettő a *Kaland és egyéb elb.* c. kötetben.

² A *Tűz a pusztában* c. kötetben.

síklottak ki a száján. A király igen restellte, hogy az ő gyermekének ilyen beszédhibája legyen és egyszersmindenkorra eltiltotta Alvajárót a szótól. Hogy egészen néma ne legyen, egy aranyhegedűt ajándékozott neki. Ettől fogva senki sem hallotta többé a királyleány szavát és piros kigyók se jöttek többé a szájából. De reggeltől estig szólt az Alvajáró hegedűje...”

Nem tettem vizsgálat tárgyává, hogy csakugyan népi eredetű mesével van-e dolgunk; a szöveg nem igen erősíti meg ezt a föltevést, az eszmei alkalmazás mélysége és elvontsága szintén inkább azt a hitet kelti bennünk, hogy a mese született meg a regény alapgondolatából, nem pedig megfordítva. De ha esetleg csakugyan így van is a dolog, érdekesen jellemzi Herczeg írói módszerét, mely íme tudatos művészettel gondoskodik a maga számára népmesei jelképről, hogy aztán ebből a *naívságában* kedves alaptextusból vezesse le lélektani fejtegetéseit ekképpen: „Minden nő, aki szeret, mindegyik, aki igazi asszony, az aranyhegedű édes és puha hangjával beszél az ő drótszakállú királyához. A valóság hidegen sziszegő, harapós kigyóit nem ereszti ki száján. Ez nem hazugság, ez költészet. Az asszony bája, a férfi boldogsága, az élet költészete. A legkülönösebb az, hogy Katalin is Istvántól kapta aranyhegedűjét, mint Alvajáró a királytól. Midőn először találkozott jövőendő urával, szegényen, üresen, pusztá kézzel állott előtte. De rögtön és ösztönszerűen megértette, hogy milyen az asszony, aki ennek a férfiúnak való és azóta akarva, nem akarva, mindig István asszonyának a dalát játszotta. Vagy nem ez a nő szerelme: olyannak látszani, aminőnek a férfi látni akarja?”... A bonyodalmat aztán az a körülmény idézi elő, hogy férje távollétében Katalin másik hegedűn kezd beszélni, azon, amelyet Milka százados adott neki, épúgy a maga képére

alakítván át Katalin lelkének engedelmes viaszát, ahogy előbb a férje tette ezt vele.

Már a jelképes regény- és drámacímek megválasztása terén is érvényesül Herczeg finom tudatosságú művészete. Az ilyen címeknek megvan a maguk sejtelmes, képzeletingerlő s gondolatébresztő háttere, melytől az illető címszó hatásos reliefet kap, kivált az egész mű értelmének utólagosan kisugárzó fényénél. *A fekete lovas*-t, mint a közelgő szerencsétlenség babonás jelképét, kétszer is címül alkalmazza Herczeg (egy novellájának is ez a címe,¹ úgyszintén *A hét sváb* című regény drámai átdolgozásának is). *A fehér páva* nemcsak az Ábel Pál divatárusboltjának címe, azaz a női fényűzéshez meglehetősen stílszerűen megválasztott kereskedői jelkép, hanem valamelyes találó vonatkozást érzünk benne a regény hősnőjének, Ábel Mariskának az egyéniségére is. A *Kék róka* címnek kétféle értelemben is jelképes szerepe van: szimbóluma egyrészt a női lélek rókaravaszágának, mellyel a férfiakra vadászik, bár voltaképpen az ő bőrére megy a vadászat, másrészt pedig a kivételes mértékű anyagi jólétnek, mely a kék rókaprémet, ezt a drága fényűzési cikket, tüntető hivalkodással viseli. A *Sirokkó* cím jelképes szerepét megvilágítják a dráma egyik szereplőjének következő szavai: „A partvidéken, ha megered a sirokkó, akkor megváltoznak az emberek, idegesek és nyugtalanok, várnak valamit és nem tudják, mit, akarnak valamit, aztán megint nem akarnak semmit, bántják egymást és nem tudják, miért...” — a dráma szereplőinek lelkét csakugyan ilyenféle bágyasztó és mégis epesztő jelképes fuvalom lengi át. *A híd*: mily emlékeztető nyomuló, szerencsés tömörségű cím ez, mily szemléletes hordozója egy korszakalkotó államférfiúi reformpálya eszmei nagyszerűségének!... Csak kivételesen

¹ Az *Arianna* c. kötetben.

akad Herczegnél olyan elvont jelentésű címszó, mint pl. *Lélekrablás*, de ebben a regényben is időről-időre felbukkan előttünk egy szemléletes jelkép: egy núbiai rableányt ábrázoló festmény, mely az író fogalmifejtegetései számára hatásos közvetetlenséggel egyengeti az utat az olvasónak nemcsak eszéhez, hanem képzeletéhez is.

Természetesen nemcsak látószervünk számára léteznek szimbólumok, melyek gondolati és érzelmi folyamatokat indítanak meg bennünk, hanem hang-, sőt szag-érzékleteinknek is fontos szerep jut ebben a tekintetben. Mily hatásos jelkép pl. a *Bizánc* c. tragédiában a „harangok búcsúja“, mikor az ostrom utolsó órájában megszólalnak még egyszer a város összes harangjai s a Konstantin császár (és a nézőközönség) lelkében a jelképes hanghullámok átalakulnak érzelmek és reflexiók hullámrezgésévé: „A keresztyénség búcsúja... Évszázadokon át, talán az idők végéig nem hall harangzúgást a Boszporusz... Mi szörnyű vád, mi fájdalom zokog az ég felé!“ — Tudnivaló, mily fontos cselekvényfejlesztő motívum, mily fontos szerepet játszó jelkép Herczeg regényalakjainak lelki életére vonatkozólag általában a *zene* (*A szőke és a barna ember*¹), különösen Chopin megejtő, elernyedő, érzékes muzsikája (*Az arany hegedű, A fehér páva*.)

A jelképes szemlélet- és ábrázolásmód iránti nagy fogékonyság főként stilisztikai vonatkozásban szokott érvényesülni, hiszen a költői nyelv legfőbb szépsége épen a külső és belső világ jelenségeinek minél gazdagabb összekapcsolásából, az előbbieknél az utóbbiak közé való minél szerencsésebb *átviteléből* táplálkozik. Később rá is térünk annak az ismeretetésére, hogy Herczeg a jelképek stilisztikai kiaknázása terén a hasonlatok, metaforás kifejezések, le-

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

írások terén milyen kiváló művész, — de előbb egy másik szempontra legyünk figyelemmel, arra a szempontra, amely világosan mutatja, hogy Herczeg jelkép-magyarázó hajlama ott él alakjainak a lelkében is, tehát hogy Herczeg enemű tehetsége nemcsak stilisztikai virágokat terem, hanem a *jellemzés módnak* is egyik főeszközévé válik. Tulajdonképpen csak most fogjuk teljes mértékben megérteni és igazolva látni Herczeg fentebb már idézett vallomásszerű tételét: „Minden regény, minden színmű egy-egy álarcosbál, ahol minden maskara alatt a szerző ábrázata rejtőzik.“

Herczeg határozottan Bourget rokona abban a tekintetben, hogy mind a ketten úgyszólván kizárólag az előkelő és gazdag társadalmi réteg életviszonyaiból merítik témáikat. De mindkettőjükénél egyformán természetes dolog ez, mert csak az előkelő és gazdag embereknek van idejük és módjuk arra, hogy a maguk bonyolult, összetett, túlfinomodott, tudatos belső életükhöz mindig készleten tarthassák maguk körül azokat a fizikai jóléthez és kényelemhez tartozó kellékeket, amelyek — sajnos! — csaknem nélkülözhetetlen sugalmazó jelképei a magasabbrendű érzelmi és gondolati élet fényűzésének. A gazdagság magában véve még nem érdekli Herczeget, a meggazdagodott jöttment csak attól kezdve kap szerepet nála, mikor már a vagyon műveltség-forrássá lett a tulajdonosra nézve (Fodor Malvin,¹ Szilasi-Szinger Ada² stb.). Az előkelő származás vagyon nélkül is képessé teszi a lelket az érzelmi és elmélkedő életmód finomságaira, de az ilyen lélek nagyon jól tudja, hogy épen az enemű életmód folytatásához mily megbecsülhetetlen támasz volna a vagyon. Az *Idegek között* c. regény hősnője írja naplójában: „Nem

¹ Szabolcs házassága.

² Andor és András.

vagyok nagyravágyó, de ismerem a vagyon értékét. A pénz a függetlenség, a pénz a nyugalom, a tisztaság, a jóság.“ Ime, a pénznek, mint elvont fogalmak jelképének mily szabatos meghatározását tudják adni Herczeg fejlett lelkiéletű s fegyelmezett gondolkozású alakjai !

Tudjuk Herczegről, hogy amikor csak teheti, hajóra száll, hosszabb tengeri útra kél s mohón szívja magába a benyomások végtelen változatosságát. De nem holmi úszóváros-szerű hajóóriáson szokott utazni, kerüli az átlagos izlésű kirándulók tömegmenetrendjét, hanem „szelek szárnyán“, egy vitorlás kis yachton érzi jól magát, mert így az utazás nem egyéb, mint a lélek emésztési munkájának jóleső folyamata, mely az érzéki benyomások gazdag lakomáját érzelmi és gondolati kincsekké dolgozza fel.

Ezt a hajlamot örökölték tőle költészetének alakjai. *A lép virágának* a hőse, Jurisics János, aki vagyon nélkül kapta az előkelő finomságú lelki élet veszedelmes örökségét, börtönbe jutása előtt szenvedélyes vággyal ábrándozik egy Indiába teendő utazásról... Mennyire érthető, milyen stílszerű ez az útiterv ! Eltűnni az „ittthon“ kicsinyes köréből épen Indiába, ahol a külső természet bujasága álomszerű tétlen életet parancsol az emberre, ahol a külső világ érzéki benyomásai csak *jelképek*, melyekből a bennszülött hindu lakosság a vallásos rajongás túlvilági ábrándjait szövögeti.

Az ilyen túlfinomult belső életet élő ember a világ jelenségeinek értelmezése terén egészen egyéni magasságba emelkedik s a durvalelkű, közönséges emberek gondolkodásmódja és viselkedése olyan elviselhetetlen reá nézve, mint a zene ingyencére a malacbanda vad lármája. A degeneráltságnak egy magasrendű fajtája ez, mely többé-kevésbbé velejár a művelődéssel, de csak félig tartozik — neurasztenia néven — a test betegségei közé. Férfiaknál is

gyakori eset a világszemléletnek ez a betegesen egyéni és érzékeny fejlettségi foka, de még inkább alá van vetve ennek a lehetőségnek a női lélek. Az ilyen emberek belső élete annyira kényessé, olyan nagy igényűvé válik, annyi gondot és becézést követel, hogy az illető embereknek egész testi-lelki erejüket — még anyagi jólét esetén is — ennek a telhetetlen belső zsarnoknak a szolgálatára és szórakoztatására kell fordítaniok, de ez utóbbi így is csak pillanatokra érzi magát elégedettnek. Az ilyen emberek életének súlypontja áttevődik egy álmovilágba, ahova a tapasztalati, érzékelhető valóság tárgyai és tüneményei csak mint engedelmes jelképek, csak mint megfejtésre váró, időtöltő képrejtvények nyerneк bebocsáttatást.

Legjellemzőbb s már címével is idemutató példa az *Álomország* c. regény. E munka főalakja Ladányi Edit. Képzeletének ezt a szülöttét Herczeg igazán a saját szellemességének anyatejével dajkálja s teszi a maga nemében tökéletessé. Szinte félelmetes sikerű bizonyítéka ez a regényalak annak, hogy a művészi lélekrajz mennyire fel tudja ébreszteni, sőt kielégíteni esztétikai érdeklődésünket még olyankor is, ha a megrajzolt jellemben az értelem és képzelet csapongó két szárnyát egyáltalán nem kormányozza és nem fékezi semmiféle erkölcsi erő. Ladányi Edit féktelen önzése a szerelmi vágy útján elmegy az erkölcsnélküliség (amoralitás) legvégső határáig, de ez az erotika mégis művészi hatást tesz ránk, mert az író száz mértföldnyire tud maradni a célzatos, alacsony erkölcstelenségtől. Ladányi Edit élete nem azért végződik tragikusan, mintha az ú. n. költői igazságszolgáltatás iskolás módján avatkoznék bele az író a cselekvénybe, hanem mert az Edit egész jellemének minden porcikája végzetszerűen magában hordozza a tragikum csiráját: az önző ember lelke annál kielégíthetlenebb, minél műveltebb, mi-

nél bonyolultabb, minél egyénibb. Ladányi Edit is azért kóvályog tragikus kielégíthetlenséggel a vágyak és kalandok szárnyán „fenn és lenn”, akárcsak Herczeg első regényhőse, — mert Edit is érzi magáról, hogy „nem született nyárspolgárnak”. Nos, ha erkölcsi fejcsóválások között is, de esztétikai gyönyörűség közt vagyunk kénytelenek elismerni róla, hogy szelleme, ízlése, lénye csakugyan minden inkább, csak nem nyárspolgári. A külső világ jelenségeiről olyan egyéni, olyan színpompás lelki vetületek tárulnak elénk Edit jellemében, amilyeneket csak Herczeg Ferenc tud belelopni önmagából; a találó ötleteknek, bölcs életigazságoknak és szemképráztató paradoxonoknak olyan tűzijátéka sziporkázik e nő lelkéből, hogy annak a fényénél kitűnően beleláthatunk a — Herczeg egyéniségébe, ennek abba a zugába, amelyről régóta beszélünk: az érzéki benyomásoknak a jelképes értelmezés kedvéért való mohó keresése és nagy művészettel való kihasználása ez... Herczeg azt a tengeri utat téteti meg Ladányi Edittel, amelyet ő maga is kielégíthetetlen szomjúsággal jár s olyan módon téteti meg vele, amilyen egy túlfínomult egyéni lélek számára alkalmas: egy dúsgazdag férfi yachtján, melyen nincs más társa a yacht tulajdonosán kívül. A Földközi-tengeren hajóznak, a görög partok mentén egészen Konstantinápolyig és Kis-Ázsiáig. Amit Ladányi Edittel elmondhat Herczeg, pl. Konstantinápolyra, de különösen Hellászra vonatkozólag: az a magyar irodalom legszellemesebb lapjai közé tartozik. A kiindulópont: Görögország látképe, melyen minden hegycsúcs és minden műemlékrom egy-egy izgató szimbólum; e szimbólumok nay részét már az ókori görög mitológia beállította valamely eszmei jelentés szolgálatába, — Ladányi Edit aztán vagy finom érzékkel követi a görög népszellem megszemélyesítő eljárásának me-

netét, vagy pedig vakmerő egyéni álláspontról veszi bírálat alá, megjegyzéseivel gyakran elvetvén a súlykot, de ilyenkor is mindig megőrizve a játszi szellemesség fölényét. Herczeg elméjéből oly gazdagságban árad a sok szellemes mondanivaló, hogy bőven jut belőle Belizárnak, Edit útitársának a szájába is, de ezt már egy kissé stílszerűtlennek kell minősítenünk, mert nehéz elképzelni erről a bivalyerősségű, kalandor-multú amerikai pénzeszsákról, aki életében „sohasem töprengett“ (10. l.), hogy a klasszikai hitrege-világra vonatkozólag olyan eredeti és elmés kritikai megjegyzéseket tudjon tenni, amilyenekkel teleszedte magát a Herczeg szellemességének feleslegéből. Hanem a Ladányi Edit reflexiói megérdemlik, hogy egynehányat ideiktassunk közülök :

„... Ha még élnének hellászi istenek, akkor irgalomból örökös alkonyba burkolnák Athént. A szemérmetlen napfény szörnyű dolgokat leplez le... De ha bealkonyodik, akkor fátyolköntöst vesznek magukra a hegyek és a síkság, az Akropolisz szépsége pedig újból kivirágzik és kábítóan illatozik“... „Valamiért mégis irigyelhetjük ezeket, mi újak a régieket. Az ő pogány szemük kifelé nézett és amit láttak, az szép és tökéletes volt, mert a természet volt. Mi befelé tekintünk és furcsa, felemás dolgokat látunk. Mikor megölelsz, akkor is látom magamat és olykor így szólok magamhoz : Nini, Ladányi Edit, te most azzal az idegen úrral ölelkezel, akit egy-két héttel ezelőtt bemutatnak neked egy budapesti szalonban“... „Tudja mit hiszek én ? — szól Edit. — Őket (t. i. az olimpuszi isteneket) valami eredendő bűnük vitte a züllésbe, az, hogy nem ismerték sem a szenvedélyt, sem a szenvedést. Túltáplált tenyészállatok módjára éltek az ambróziás vályuk mellett, fájdalom és remény nélkül. Pedig az isten sem lehet el rendes foglalkozás nélkül. Én az egész mitológiában csak Cerest becsülöm és Prometheust. A pogány mater dolorosát és az őskori

megváltót. Ceres az igazi asszony, Prometheus az igazi férfi. Nekik vannak a legszebb legendáik és az ő alakjukat megszépítette és emberiessé tette a fájdalom“... „Aphrodite édes mosolyának sohasem volt köze a szenvedélyhez. A szerelem egyáltalában nem mosolyog. Az halálosan komoly dolog, — az egyetlen komoly dolog a világon. Aphrodite nem is a szerelem, hanem az élvezet istennője. Kikapós asszony, kalandok után futkos. Ki kell egyszer már mondani az igazságot: a hellének egyáltalában nem is tudták, hogy mi a szerelem. A szerelem Ázsiában született és a szerelem igazi istennője Astarte. A sápadt arcú, a haldokló szemű, a véres ajkú Astarte, a titokzatos, kiszámíthatatlan, félelmetes istennő. Ő a bűn királyi bíborpalástját viseli és sohasem mutatja magát meztelenül. Meztelenül csak az ártatlanság jár és Aphrodite valóban olyan ártatlan, mint bármely más szép állat“... Trójai Heléna „találta ki a nő sexuális beszámíthatatlanságának divatos elméletét. Miután fölégették miatta Iliont és kiirtották a trójaiakat, hazament Lakedemonba és azzal magyarázta meg szökését, hogy a kegyetlen Aphrodite bocsátotta rá azt a csapást. Az achájok modern gondolkozású emberek voltak és elfogadták a pszichopatikus magyarázatot. A budapestiek, sajnos, elmaradottabbak és én azt hiszem, mire hazakerülök Trójából, Árkayné ő méltósága már kimondta, hogy engem nem lehet teára hívni“... „Magának degenerált orra van. Az ilyen süket orr csak kétféle szagot ismer: jót és rossz. Ennyi joggal a színeket is szépekre és csúnyákra oszthatná. Illat azonban van ezerféle, sokkal több, mint szín. Van vidám és szomorú, vonzó és ijesztő, naiv és raffinált, forró és hideg, zománcos fényű és nyers — mit mondjak még? — és van olyan érdekes illat is, amely eseményszámba megy és amelyre évek múlva is visszaemlékezik az ember“. Pl. Konstantinápoly illata „megrendítő és káprázatos szimfónia.

A pogány vadság és erő illatába forró és fényes ázsiai fűszerszagok vegyülnek. Vannak ott zugok és közök, amelyek kábító vérszagot lehelnek. Ez rettenetes, de egyszersmind részegítő is. Sajnálom magát, hogy nem érzi az édes leánytest-illatokat, amelyek vékonyan a levegőben úsznak, mint ősszel az ökörnyal. Én itt már világtörténelmi szagot is szívtam magamba, megéreztem, vagy inkább csak megsejtettem a bizánci császárság megfakult illatát. Ünnepeles és szomorú szag volt, hasonlított némileg a mirháéhoz, az volt az orrnak, ami a fülnek az angol kürt hangja“...

Ladányi Edit a Belizárral való kéjutazás során Velencét is megnézi, de itt már nem olyan szakértő, mint Keleten volt. Hanem összetalálkozik Velencében egy budapesti ismerőseivel, Tihanyival, ez aztán leckét ad neki arról, hogyan lehet kilesni a titkos jelentését és mámorító szépségét annak a sok-sok jelképszerű kincsnek, amely elárasztja a csodaváros vizét, levegőjét, épületeit, embereit, de amelyhez a turisták és kéjutazók tucatlelkű tömege soha hozzá nem férhet. Ugyanígy van Velencével Arady Sándor is (*Férfiszív*), sőt *A fekete küszöb* c. elbeszélés hőse is: „a bakhánszent mámorával támolynak a tenger arájának csipkés úszálya nyomában“, míg az átlagos idegen vendégek „azt hiszik, hogy belemélyednek a velencei nép lelkébe, ha makarónit és chiantit rendelnek a csapszékben...“

Persze ez a Tihanyi is hadilábon áll a tételes erkölccstannal s a vallási dogmákkal, mint Ladányi Edit, vagy mint Farkasics (*Lélekrablás*), mint Vívó Edit (*A honszerző*) és társaik. Az ilyen jellemek nem ítéltetők meg a közönséges embertömegeket rendben tartó erkölcsi paragrafusok szerint. Herczeg megérezeti velünk, hogy a Ladányi Editek és Vívó Editek sorsa nem lehet másforma, csakis vészes kimenetelű, de az erkölcs nevében nem vonja őket kérdőre, mert hiábavalónak tartja ezt az eljárást... Tagadhatatlan,

hogy az ilyen női jellemek látványa az olvasóközönség nőtagjai között soknak a lelkére romboló hatást tehet, — viszont nagyon valószínű, hogy az ú. n. modern irodalmi fórumok előtt épen ez az erkölcsi szempontból vitás merészségű álláspont biztosít az „akadémikus“ Herczeg Ferenc számára sértetlenséget. Aki ennyire megértő tud lenni a házasság elvét lábbal tipró, végletesen „felvilágosodott“ nők iránt, — attól már az Akadémia legelkeseredettebb ellenzéke sem tagadhatja meg a „modern“ szóban bennerejlő kitüntetést.

Nyilvánvaló, hogy az igazi történetírónak is abban áll a tulajdonképeni feladata, hogy a száraz adatokat, a ránk maradt emlékeket ne csak múzeumi leltár-anyagnak, hanem egyúttal jelképeknek is tekintse, amelyeket az író képzeletének varázsszava meg tud eleveníteni s a kései utód lelkében egy letűnt kor emberi életét, érzelem- és gondolatvilágát fel tudja támasztani.

Herczeg jelkép-magyarázó, multat átélő finom érzéke igen alkalmas arra, hogy történelmi témákhoz nyuljon költői feldolgozás végett. A pusztá intuíció ilyenkor méginkább rászorul, mintsem a jelenkori tárgyaknál, egyrészt a szakszerű ismeretek minél nagyobb és rendezettebb tömegére, másrészt arra a titokzatos lelki képességre, amely a szakszerű ismeretekre támaszkodva a régmúlt idők hagyományait a jelenkor számára *értelmezi*, az egymástól messze eső két nemzedék lelki világa között hidat ver, mert hiszen a leghitelesebb történelmi adatok is csak akkor válnak reánk nézve érdekessé és tanulságossá, ha jelentenek is reánk nézve valamit, ha az immár többé-kevésbé elavult jelkép-írást el is tudjuk olvasni.

Herczeget már csak kényes formaérzéke is megóvjá a szakismeret fitogtatásától. Az ő munkái mind

olyan takarékos terjedelműek (még a *Pogányok* is), hogy a szakszerű ismeretek közül csak a legszükségesebbek számára jut hely s ezek sem a maguk érdektelen szárazságában kerülnek elénk, hanem könnyedén feloldódnak a mese folyamában, sajátos, korhű színezetet adva ennek.

Jobban előtérbe lép Herczeg munkáiban a történeti regényíró szerepének másik része : egy-egy egész korszak eszmei jelentésének kidomborítása. Ezen a téren néha túlságba is megy. A történeti regényírók rendszerint megelégszenek azzal, hogy tipikus és egyéni élő jellemeket helyeznek bele egy letűnt korszak levegőjébe s így az örök emberi természetnek korszerű, okszerű módosulásait és lényegében való örök azonosságát szemléletessé teszik az utókor számára ; de nem igyekeznek egy egész korszak eszmévilágát mintegy alapképletre levezetni s mintegy tételszerűen összesűrítve kifejezni. Az ilyen eljárás már elvontságot jelent, az ész probléma-kutató szerepének kissé túlságos érvényesülését. Lehet nagyon szellemes, esetleg nagyon igaz az így nyert eredmény, a gondolkozni szerető olvasóknak kivételes élvezetet is nyújt, — de az ilyesmi tulajdonképen nem a művészet talaján nőtt érték, gyökerei már inkább a tudomány területére nyúlnak át. Hogy Herczeg írói egyéniségéhez hozzátartozik ez a hajlam, ezt elég alkalmunk volt látni.

A művészeti szempontból felmerülő nehézség ilyenkor abban nyilvánul, hogy a történelmi múlt adatainak, eseményeinek, mint jelképeknek, eszmei értelmezését nem adhatja elő az író a maga nevében, mert ez a messze távolból való külső beavatkozás már nem volna egyéb, mint a történettudósnak a felülkerekedése a költőn. Kénytelen tehát az ábrázolt kor szereplőinek valamelyikével eljátszatni a történelem-magyarázó szerepet, — csak hogy ez a módszer ritkán lehet el több-kevesebb erőszakosság nél-

kül, hiszen még a kiváló ember sem igen képes arra, hogy saját korának látóhatárán túlemelkedjék s levonhassa a maga évszázadának eszmei, történelembölcseleti jelentését úgy, ahogy majd egy kései utókor nemzedéke — a nagy írók és tudósok szemüvegén át — fogja azt látni.

Például a *Pogányok* c. regény kitűnően megérteti velünk a Vatha-féle pogány lázadás vereségének lélektani okait s a fiatal keresztyénség győzelmének történelmi nagy jelentőségét — a mi mai modern látás- és gondolkozásmódunk számára. De az író nem akarja az eszmei tanulságot kívülről, nyolcszáz esztendei távolságból hozzábiggyeszteni a cselekvényhez, kénytelen tehát a regény főalakját, Alpárt felruházni olyan oknyomozó tehetséggel, amely egy kissé történetietlennek tűnik fel előttünk. „... Amint Alpár elgondolkozva nézte a máglya tűzét, egyszerre különös világosság támadt a lelkében. És ekkor megértette, hogy az ő háborújuk elejétől fogva reménytelen volt... Az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel. Nekik pedig nincsen hitük...” stb. Igen, a mai kor fejlett és higgadt tudományos módszere így készíti el a mérleget a keresztyén és pogány magyarok e véres mérkőzéséről, de a XI. századi Alpár lelkében kiülő világosságot csakugyan „különös”-nek, korát megelőző mélységűnek és igazságúnak érezzük. — Nyilvánvaló egyébként, hogy a történeti tárgyú költészet minden időben annak köszöni hatását, hogy a multat érdekeltségi viszonyba vonja a költő jelenével. Ezt a szép és nehéz feladatot ma senki sem tudja nálunk olyan könnyed biztossággal megoldani, mint Herczeg Ferenc.

A *fogyó hold* c. kis regény a XVI. század végétől ad korrajzot, tehát arról az időről, amikor a török uralom a terjeszkedés legnagyobb mértékét érte el Magyarországon. A koppányi török bég a nála

raboskodó magyar legénytől, Boráros Miskától ezt kérdezi bor mellett való vitatkozás közben. „Hát komolyan hiszed, hogy mi valaha is odaadjuk nektek Budát?” Miska így felel: „Hiszem az Istent és hiszem, lesz olyan idő, mikor a magyar ifjúság csak a krónikából tudja meg, hogy Buda valaha török volt!” „Ő nagysága a Boráros Miska hóbortos jövőmondásától úgy elkezdett hahotázni, hogy szinte rengett belé a ház. — Nevessen nagyságod, — szól a deák —, nevéssen, de ha jó orra van nagyságodnak, akkor meg kell érezze a magyar ki-kelet szagát. Ma még hó és jég borítja az országot, de a levegőnek már tavaszi szaga van”... Az olvasó úgy véli, hogy Boráros Miskának valószínűtlenül „jó orra” van, hiszen kerek egy évszázaddal előre meg tudja érezni a jövőt. De persze Herczeg korrajzának a tulajdonképeni célja éppen annak az eszmei jelentésnek a megéreztetése, sőt szabatos kiemelése, amely egészen újkeletűnek mondható, mert csak a Takáts Sándor és tudóstársai kutató munkája óta tudjuk, hogy a török hódoltság korának magyar nemzedékei százötven éven át annyi jelét adták az életrevalóságnak, derékségnek, hősiességnek, hogy a *mai* magyar ember már bátran oda kiáltja a negyedfélszázéves mésszeségből a koppányi basának a büszke feleletet — egy egykorú szereplő szájával. A regény szerint a Boráros Miska bizakodó hitében osztozott az egész magyarság, különösen a fiatalok; „rendületlenül hitték, hogy az ellenség nem marad sokáig az országban”. „Nem is maradt — teszi hozzá Herczeg — százötven esztendő nem nagy idő egy ország életében, csak az egyes embernek az”... de ekkora időbeli távlatnak ilyen világos áttekintése csak az utókor történelembőlceleti szempontjának magaslatáról lehetséges.

Lélektanilag sokkal elfogadhatóbb s ezért hatásosabb is az az eset, mikor a jövőre vonatkozó

találgatásba természetes naívság vegyül. A *hét sváb* c. regényben s ennek drámai átdolgozásában Graf (Reif) Jani 1848-ban a postakocsin való utazással kapcsolatban így szól: „Útközben arra gondoltam, hogy jó is volna, ha már kitalálták volna a repülőgépet. *Hofferné*: Az bolondság, sohasem lesz meg! *Jani*: Nekem erős hitem, hogy az emberiség egyszer meg fogja hódítani a levegőt is. És ha az ember egyszer fölemelkedik a felhők közé, akkor elérkezik az örök béke aranykora, nem lesz többé háború, a népek testvéri szeretetben fognak egyesülni“... Ime, ilyen a *típus* emberi jövőmondó tudomány: van benne beteljesedő igazság is, de egészben véve naív ábrándképnek bizonyul a mi számításunk, ha a messze jövőre mer irányulni. — Az *Árva László király* c. szomorújátékban egy *leány* sejti meg előre a jövőt, Hunyadi László kivégeztetését. Maga a király sem hinné el eleinte — jósokáig — ezt a sötét jóslatot, a Hunyadi-pártiak sem, hiszen akkor nem bocsátanak Hunyadi Lászlót Budára, — csak Gara Mária az, aki még a dráma cselekvényének megkezdődése előtt, az Előjátékban már rémülten pillantja meg a katasztrófa előre vetett árnyékát... Az elfogadható lélektani magyarázat itt az, hogy Mária hallott már itt-ott egyet-mást a Hunyadi ellenségeinek terveiről s a szerelmes leányszív aggodalma *álom idején*, tehát tapasztalaton túli lelki folyamat útján válik jöstemhetséggé.

Az *élet kapuja* c. hosszabb elbeszélést is valódi kis remekművé nem a korrajzi részletek teszik, hiszen ez a munka, mint korrajz, már csak terjedelme miatt sem lehet vázlatnál egyéb. A cselekvény fejlesztése és a jellemrajz terén sincs alkalma az írónak valami nagyobb szabású vállalkozásra. Hanem a téma elgondolása és eszmei felépítése oly tökéletes, merészsége ellenére is oly lélekbe markoló igazságú, hogy a művészi gyönyörűség csak nagysokára en-

gedi szóhoz az olvasó lelkében a fentebb többször fölmerült kérdést: vajjon e mű alapeszméje is a maga plasztikus tisztaságában nem a mai kor történet szemléletének kissé időszerűtlen visszavetítése-e egy rég elmúlt nemzedék megszemélyesítőjének a lelkébe?

A mohácsi bukást az eddigi köztudatban az a körülmény tette vigasztalanul sivárrá, hogy az egész magyar nemzet az utolsó percig nemcsak bűnösen önző, de szégyenletesen vak is volt a közelgő veszedelemmel szemben; nem akadt senki, akinek az elméje csak egy kissé is előre tudott volna látni s a közeli jövő irtózatosságot következményeiért felelősséget tudott volna érezni vagy épen világpolitikai sakkhúzást kísérelni meg azok elhárítására. Aki — ha csak művészi eszközökkel is — meg tud győzni bennünket arról, hogy a Mohács előtti magyar emberöltőnek volt (vagy *lehetett*) legalább *egy* olyan tagja, aki hozzá merészelt nyúlni irányítólag a világtörténelem kormánykerekéhez s hogy ez az ember a maga világpolitikai nagy tervét helyesen eszelte ki és nagyszerű eréllyel küzdött és ravaszkodott e terv megvalósítása érdekében, s jóformán egy hajszálon mult, hogy terve meg nem valósulhatott: — aki ezt el tudja velünk hitetni; az nagyszerű távlattal mélyíti el „Mohács” fogalmát, a tragikum megnyugtató eszmei reliefjével emeli ki a Mátyás utáni magyar nemzedéket a bárgyú korlátoltság homályából. Ezt a merész feladatot oldja meg nagy sikerrel *Az élet kapuja*. Bakócz Tamás nemzetmentő világpolitikai nagy tervéről nem tud a történet-tudomány; de tény, hogy Bakócz volt akkor az ország legeszesebb, legerélyesebb s egyik leggazdagabb főembere; tény, hogy pápajelölt volt s a pápaválasztás alkalmával szavazatot is kapott. Hogy Bakócz egész életén keresztül önző és kapzsi törtető volt, ezt Herczeg sem titkolja, sőt ebből építi fel a

lélektani hihetőség lépcsőjét ahhoz a nagy cselekedethez, mellyel Bakócz a maga önző életét megváltani s dicsően betetőzni szeretné. „Miután egy életen át a féktelen önzésével maga is segített a nemzetet az örvény felé vonszolni, most élete árán is megmentette volna a bukástól. Ez őszinte érzés volt. És elhatározta, hogy megnyitja a haldokló Magyarország előtt az Élet Kapuját. És Rómába jött, hogy megszerezze a kulcsokat...”

Herczeg tehetségének egyik legsajátosabb oldala : egy szemléletes jelkép eszmei jelentőségének megéreztetése és művészi kidomborítása itt aratta eddig legtisztább sikerét.

Lehetetlen észre nem vennünk azt a szembezőkö testvéri hasonlóságot, amely *Az élet kapujának* a témáját a *Bizánc*hez fűzi. Az ellenállhatatlan erejű barbár ellenség mind a két esetben ugyanaz : amott Szolimán, emitt Mohammed szultán világ-hódító török serege. Bizánc 1453-iki eleste : a görög nemzet és műveltség „Mohács”-a. Mind a két nemzeti katasztrófa előtt csak egy-egy ember áll valóban a helyzet magaslatán : Bakócz Tamás az eszével, világpolitikai látókörével, Konstantin császár pedig fejedelmi jellemével. A cselekvény mindenkorra szóló, egyetemes szimbolikus jellege itt is a szokásos módon ki van emelve, az eszmei jelentőség lehető legszabatosabb, szép mondatban jut kifejezésre, „világtörténelmi tanulság”-gá kihegyezve : „Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját...” Csak-hogy ez a szép mondás, éppen mert annyira bölcs és szabatos, egy kissé szintén anachronizmusként hat ránk, kivált egy genuai zsoldos katona szájából. A fentebbi példáknál többször hivatkoztunk már arra, hogy Herczeg a maga modern, emelkedett történetbölceleti felfogását képviselteti a régmúlt idők egyik-másik szereplőjével, az írónak ú. n. „szócsöveivel, s hogy az alapeszme minél tisztább érvényesülé-

sét szolgáló ez az eljárás mód rendszerint nem történhetik meg a tényeken elkövetett egy kis erőszakosság nélkül. A *Bizáncban* Giovanni jelleme van eszményivé fokozva, még pedig olyan mértékig, hogy eleinte az összes szereplők közt ő az egyetlen tiszteltreméltó alak, ő az, aki mindent pontosan előrelát s aki a szálnalmas lelki vakságban szenvedő Konstantin császárt, mint valami naiv gyermeket, figyelmezteti, kiábrándítja, tragikus fölemelkedéséhez hozzásegíti, s végül, a császár hősi halála után, a világtörténelmi esemény tanulságát levonva, szintén halálával pecsételi meg magasztos elvi álláspontját... Giovanni genuai zsoldos katona, s benne Herczeg a barbár becsületességet állítja szembe a bizánci művelt görög nép jellemtelen aljasságával. De a középkori olasz zsoldos katona, ha megszemélyesítője lehet is a harci vitézségnek s az adott szó hűséges megtartásának, aligha alkalmas arra a szerepre, hogy világtörténelmi nagy események átfogó tekintetű bírálója és magyarázója legyen...¹ Köztudomású egyébként, hogy Herczeget erre a jellemzésbeli túlzásra az az eszmei célzatosság ragadta, mely a Giovanni álarca alatt magának az írónak az alkalmoszerű intelmét kiáltja a mai nemzetek felé, elsősorban a magyarság fülébe: „Amely nép nem okul Bizánc szörnyű példáján, az megérett a pusztulásra!”²

¹ Jos. v. Hammer történelmi nagy munkájában (*Gesch. d. Osmanischen Reiches*, 2. Ausg. I. 406.) ez olvasható: Die Genueser zu Galata, „welche während der ganzen Belagerung gegen beide Seiten, unter dem Scheine der Treue, treulos waren.“ Giovanni Giustinianiról elismeri Hammer, hogy eleinte hőiesen védte Bizáncot, de aztán azt írja róla, hogy könnyű sebével elvonult Galatába „vergangenen Ruhms und künftiger Schmach vergessend. Seine Entfernung verbreitete Mutlosigkeit unter der Truppe.“ (I. 414.)

² A *Bizánc* cselekvényét eredetileg magyar környe-

III.

Harmincnégy évvel ezelőtt (1892) jelent meg Herczeg első novelláskötete, a *Mutamur* című, s a magyar kritika öregedő fejedelme, Gyulai Pál a pályakezdő, fiatal író munkájának megbíráását nem bízta másra, hanem maga mondta el róla a Budapesti Szemlében kritikai megjegyzéseit. A kötet huszonhat elbeszélése közül meleg elismeréssel emelte ki a *Lószőr-vitéz* címűt, ezt a gyermekkorra vonatkozó, megható érzelmességű visszaemlékezést.

Ez a rendkívül hangulatos kis elbeszélés bizonyos tekintetben nemcsak a *Mutamur* c. kötet többi darabjától üt el, hanem Herczeg egész költészetében is úgyszólván társtalanul áll. „Nem jó, ha az ember régmúlt idők emlékei közt kotorász; a visszajöhetetlenül letűnt napok lehellete bolondos gondolatokat kelt a legjózanabb főben is... A lószőr-vitéz! Mennyi bűvös emlék, mennyi gyermekes vágy, túláradó boldogság, fájdalmas csalódás fűződik hozzá!...” Afféle lírai átitatottság adja meg e kis elbeszélés zamatát, amilyen a Jókai, a Mikszáth, a Gárdonyi írásművészetének legállandóbb, legjellemzőbb fűszere, de épen ennek a hiányát állapította meg a közvélemény Herczeg írói egyéniségének talán legfőbb vonásául, mindjárt első művei alapján. Csakugyan kivételes eset ilyen elérzékenyedettnek látni Herczeg fegyelmezett, előkelő, fölényes nyugalma ábrázatát. Igaz, hogy Herczeg maga is rendellenesnek érzi ezt a pár percig tartó ellágyulást s valósággal mentegőfőzni kezd a bevezető sorokban; a gyermekkori

zetbe tervezte az író; címe ez lett volna: *Mohács előtt*. — Érdekes Herczeg következő megjegyzése: „Midőn *Bizánc* szerzője meg akarta rajzolni Giovanni Giustiniani alakját, jó ideig homályban tapogatódzott, de azután egyik huszárkapitány ismerősét választotta modellnek és ekkor már könnyű kézzel mintázta meg alakját”. (Herczeg Ferenc: *A padlásletrán*. Pesti Hírlap 1926. húsvéti szám.)

emlékek okozta meghatottságról úgy beszél, mint „bolondos gondolatok“-ról, amelyektől néha „a legjózanabb fő“ (NB. írónk feje!) sem szabadulhat... S ebben az érzelmes kedélyállapotban a gyermek-és érettkori életszemléletmód pillanatnyi összevegyülése a mélyről fakadó humor tiszta csöppjét buggyantja fel Herczeg lelkéből s teszi vele könnyessé a multba révedező tekintetét. „Ej, minő más, minő egészen más is volt akkor minden! Egy év volt a végtelenség, a világ határa a szőlősdombokig terjedt, a ház birodalom, az udvar tartomány volt, a galambdúcot szédítő magasságú toronynak néztük, a tűzhely alatti hamulyukat barlangnak...“

Herczeg sietve letörli arcáról az elérzékenyültség áruló könnycseppjét, — s ettől fogva csak tárgyiasított alakban, idegen emberek szemén látjuk ezt viszont, de itt is ritkán... 1849-ben a kis Hoffer Bábi a porcellánbabáját a családi kincsek közé tette, hogy befalazzák s így megmentse a rabló szerviánusok elől. Negyven év múlva — mikor Bábi, a Graf Jani felesége már évek óta nagymama — egy házátalakítás alkalmával előkerült a porcellánbaba. A nagymama szemét elborította a könny a régi emlékek hatása alatt; „úgy találta, hogy a babája nagyon megváltozott, egykor rózsás kis pofáján zöld foltok éktelenkedtek, a ruhája pedig fakó ronggyá lett. De Lili baba is úgy találhatta, hogy úrnője sem a régi már. Szőke, karcsú gyermekleányból őszhajú, terebélyes nagymama lett...“ (A *hét sváb*). Ime a *Lószőr-vitéz* témájának változata, hiszen a verseci svábok történetéhez amúgy is ki tudja, milyen titkos lírai kapcsolatok fűzik Herczeg lelki világát?... Vagy, mikor a különc öreg Szentgály ezredes meghagyja végrendeletében, hogy a bábu-tartó selyemtáskát vele együtt temessék el (A *királyné futárja*): az ezredes örökösei összemosolyognak, de az olvasó ebből a szánakozó mosoly-

ból és a végrendelet betűjén ott reszkető könny-cseppből, ha gondolatban összevegyíti őket, megkapja a legigazibb humoros hangulatot, amely mindnyájunkban líraivá válik, mert mindnyájunknak megvan a magunk jelképes, ártatlanságunkra s boldogságunkra emlékeztető *lőszőr-vitéze*...

A humor könnycseppjén keresztül a tárgyakat elmosódó körvonallúaknak, megnagyobbodott arányúaknak s főként színesebbeknek, szivárványosabbnak látjuk, mint amilyenek a valóságban. Ezt az eszményítő üvegprizmát távolítja el Herczeg a szeme elől s mikor így veszi vizsgálat alá a múlt és jelen egymásba játszó emlékeit és benyomásait, a látvány hangulati köntöse egyre szürkébbé fakul, a humor alapszínét mindjobban átfesti a *gúny*. Nemcsak olyankor tapasztaljuk ezt, mikor az író a maga nevében beszél, nemcsak saját reflexiói ilyenek Herczegnek; költészetének alakjait is a maga képére teremti; ezek is szégyellik az érzelgést s rendszerint maguknál hordozzák ennek ellenszerét: a tudatos, higgadt, olykor kegyetlen lélektani elemzés képességét.

De azért az átmeneti fokozatoknak gazdag változatossága tárul elénk Herczeg humorának szatirává való erjedése terén. E fejlődési folyamat egyik legrokonszenvesebb, legtapintatosabb nyilvánulását *A királyné futárja* c. regényben (1909) figyelhetjük meg. A felületes olvasó nem igen lát ebben a regényben egyebet holmi gáláns szerelmi kaland könnyed elbeszélésénél; pedig a mesemondó hang könnyű és színes rokokó-jelmeze alatt korrajzi és lélektani komoly értékek rejtőznek s ezek hol a humor, hol az ironia fényében villannak meg. „Az igénytelen, tiszta szegénység volt ennek az aranycsillogású, parfümös kornak reménytelen szerelme“, mondja az író mindjárt a regény elején s ez a mondat szerencsésen megéretteti azt a kettős álláspontot, amely az író kedélyében egymással érintkezik: egyrészt megmosolyogja

s finoman kicsúfolja Herczeg a XVI. Lajos korabeli francia főúri társadalom önámító, hazug életmódját, mely a pásztori idillekben a fényűzésnek egy új oldalát találta ki, másrészt azonban meg is sajnálja, tehát meg is szereti ezt a rokokó-nemzedéket, amely egyre kétségbeesettebben kereste a jólét és műveltség cifra rongyai, hazug festékei, nyögös illemszabályai mögött az örök emberi szívet, az őszinte, igaz, mély érzelmeknek azt a benső világát, amelynek a bejáratát évszázados előítéletek útvesztője zárta el előle... Ebbe a pusztulásra megérett, de a lebukó nap legbíbrosabb sugaraiban fürdő környezetbe cseppen bele egy köznemes származású magyar ifjú, Mária Terézia bécsi magyar testőrségének tagja: Szentgály András. Az exotikus öltözetű, gyönyörű szép fiatal katona megtetszik a királyi vérből származó Clermont hercegnőnek s az akkori idők léha és kacér szokása szerint gáláns szerelmi kaland szövődik közöttük. E kaland során bepillantást enged az író a Clermont községben levő hercegi kastélyba s látjuk az egyik szoba falfestményét, mely a trójai háborút ábrázolja. „A trójai vitézeket arról lehetett megismerni, hogy a nagy Condé divatja szerint, az achájokat pedig arról, hogy II. Fülöp spanyol divatja szerint öltözködtek és fegyverkeztek, természetesen azonban csak övig, mert a meztelen lábukon szandált viseltek...” — jegyzi meg Herczeg azzal a jóízű kedélyességgel, amelyből persze nem hiányzik egy kis szatirikus csipősség, de több benne a humor melegsége, amely tud ugyan mosolyogni a naiv időszerűtlenségen, de nem csap belőle nagy zajt, mert azt is tudja, hogy az ú. n. ál-klasszicizmus művészete a parókába öltöztetett mithikus hősökről is alkotott örökbecsű műveket, hiszen az emberábrázolás belső igazsága független az öltözet külső cifraságaitól... A clermonti szerelmi idill belefutad a francia forradalom borzalmaiba. Életveszélyes kalandok komollyá mélyítik ugyan a

játékszerűen kezdődött szerelmi viszonyt, a hercegné és Szentgály lelkét néhány feledhetetlen nap élményei örökre egyé forrasztották, de az arisztokratikus hazafiúi büszkeség visszakényszeríti a hercegnét s a vérpadon való hősi halált választatja vele a külföldi bujdosás helyett. Szentgály egyedül marad egész további életén keresztül. Tudja, hogy a hercegnével úgysem lehetett volna tartósan boldog. „Ezek a versaillesi dámák olyanok voltak, mint a szivárványszínű tengeri csodák, melyek meghalnak és fakó iszappá lesznek, ha az ember kihalássza őket a vízből. Szinte szégyelte magát (Szentgály), ha visszagondolt gyermekes rögeszméjére. A Bourbonok rokonát el akarta vinni ütött-kopott kis kúriájára. A királyi cédrust elültetni a pestmegyei homokbuckákon. A mesés paradicsommadarat odaszoktatni a hazai kotlók közé...” De ha tisztában van is ezzel az igazsággal, a szíve soha többé nem lett fogékonnyá másforma, pestmegyei magyar emberhez illőbb szerelem iránt. Mint katona tovább szolgált az osztrák hadseregben, de mint emberre nézve, a szív szerelmi élete befejeződött a hercegnéhez fűződő rövid boldogsággal s ennek emléke a rögeszme kizárólagosságával foglalta el az öregedő katona lelkének egész világát. A katonatiszti rangsorban egyre feljebb emelkedett, de egyik csatában elvesztette a félszemét, egy másikban lövést kapott a lábába, úgyhogy holtáig sánta maradt; mint rokkant ezredes hazakerült szülőföldjére s hosszú életkort ért. Zárkózott, különöc agglegényként élt pestmegyei birtokán, a környékbeliek gőgösnek mondták; öltözködése módjában is megállott feledhetetlen szerelmének időszakánál, azontúl nem törődött a divattal, ősz haját még a XIX. század negyvenes éveiben is farkocsba fonta; nőgyűlölő hírében állott, házánál csak férfi-cselédet tűrt meg; a demokratikus átalakulást nem tudta megérteni, utálta a népszerűséghajhászó, szájas politikusokat Mikor meghalt,

örökösei elámultak s egymás közt összerosolyogtak a végrendelet azon pontjának hallatára, mely azt kívánta, hogy egy bizonyos régi selyemtáskát tegyenek a halott mellé a koporsóba. Megnézték a táská tartalmát : egy kecses rokokó-ruhába öltöztetett hatalmas játékbaba volt benne (valaha Marie Antoinette francia királyné és Clermont hercegné saját kezükkel babráltak és tervezgettek ezen a babaruhán, — de hogyan sejthették volna meg ezt a pestmegyei atyafiak ?)... Ime, nem a *Toldi Estéjére* emlékeztető mélabús humor illata terjeng-e *A királyné futárjának* a sírja körül?... Az örökösök aztán az öreg katona sírdombjára nemesfajú centifóliákat ültettek. „És most ketten porladoznak odalenn : a királyné futárja és a ruhásbaba. Fenn pedig, harmatos nyári hajnalon, szitakötők keringenek a rózsák körül és becsípnék Clermont hercegné kedvenc virágainak édes parfümjétől...” A torzvonások szépen elsimulnak az öreg Szentgály arcán, s az olvasó előtt az igaz szerelem elmulthatatlan erejének példájává válik a történet, no meg egyúttal a nyugati magasrendű életbe belekóstolt alföldi magyar ember lelki tragédiájának a jelképévé is.

Nagy kedve telik Herczegnek a *gyermek-lélek* szemlélésében és ábrázolásában. Ilyenkor sem ragadtatja magát holmi érzelgős eszményítésre, sőt szinte túlságosan is óvakodik ilyesmitől. A fiúgyermekekben az életrevalóságot szereti s nem egyszer úgy érezzük, hogy a bukott diákok iránt kivételes vonzalommal viselkedik. Legrokonszenvesebb a fiú-arcképek között az, amelyet a *Szelek szárnyán* c. útirajzban fest írónk a keresztfiáról, aki a tanulságos tengeri úton szintén részt vett s gyermeketeg gondolkozásmódjával és kérdéseivel gyönyörködteti a keresztapát s rajta keresztül az olvasóközönséget... A *Böske, Erzsi, Erzsébet* c. kötet azonban már úgyszólván csupa szekundás diákokat

szerepeltet, s van rá eset, hogy nagyszabású, könnyen végzetessé válható gyermekcsíny nemcsak nem hívja ki a szerző bírálatát, hanem még poni-fogatot is terem jutalmul a csínytevőnek. A *Jancsi jó útra tér* c. elbeszélésre célzunk. Jankó két tantárgyból megbukott az iskolában. Ezért a család haragja és megvetése nehezedett reá. Jankóban a túlságosan szigorú büntetés keserű dacot ébresztett; csak azért sem tanult a pótvizsgára. A grófi kert fala körül őgylgett s meglátta a kertész kis lányát; a leányka elpanaszolta, hogy szülei nagyon megverték; ez a körülmény bizonyos testvéri kapcsot létesített a két gyerek között. Felmentek a kastély padlására s ott a kémény körül nagy víztartót, vászonvedreket s egy sarokban szalmarakást találtak. Jankó gyufát vett elő, hogy egy-egy égő szalmaszállal „tűzi-játékot” csináljon. A szalmarakás hirtelen lángba borult. Ekkor a két gyerek tűzoltósdit kezdett játszani a kéznél levő vászonvedrekkal, csinálták is ezt, míg csak Jankó a nagy füsttől el nem ajult... Mikor egy fényes szobában magához tért Jankó, az ajtónyíláson át ezt a beszédet hallja: „Hihetetlen! Hogy egy tízéves fiúcska ilyenre képes legyen! A kertész leánya mindent elmondott. A gyermekek ott játszottak a kertben, amikor észrevették, hogy a kastély padlásablakából füst száll ki. Figyelmeztetni akarták a cselédséget, de mivel a folyosón nem találtak senkit, fölszaladtak a padlásra. A padlás már akkor egy tűz volt. A bátor fiú rögtön neki látott az oltásnak. Mennyi hősiesség, mennyi szívósság egy kis fiúban!” „— Mariska okos leány — gondolta Jankó magában —, most már tudom mit kell vallanom...” A gróf megdicsérte Jankót és egy poni-fogatot adott neki ajándékba. Nagyon tetszett a grófnak a Jankó két szekundája, mert ezt az életrevalóság jelének tartotta. A gróf is, meg a Jankó apja is bevallotta, hogy ők is megbuktak annak idején...

„Jankó egy csapással meghódította a környezete szívét és a meleg szeretettől, amely feléje áradt, megnyílt az ő szíve is. Az elnyomott kis proletárból szabad ember lett... Maga is elhitte, hogy valami szép és nemes dolgot művelt a grófi padláson.“ Karácsonykor aztán már jó bizonyítványt kapott. — Ugyanebben a kötetben *A kék folt* c. elbeszélés is diákcsínyről szól, a *Bandi megbukott*-nak a tárgyát már a cím is sejteti ; idetartozik még a *Mai gyerekek* : azonkívül egy-egy gyermekkel beszélgeti el az író a következő című történeteket : *A bátor ember*, *Lóri nénit férjhez adjuk*. A *Bekvártélyozás* : egy fiatal leány humoros hatású magánjelenete. Gyermekéről szólnak még a *Péterke*, *Ismerkedés*, *Május* címűek is ; az első komoly, a két utóbbi neveltető tartalmú.¹

Hogy a gyermek-lélek szemlélése közben a megértés és együttérzés álláspontjának a derűs háttéréből miként kezdenek jelentkezni a szatirikus bírálat egyelőre alig észrevehető villámlásai, erre vonatkozólag hadd hivatkozzunk a *Május* c. elbeszélésre. Sándor gróf, egy félszeg gimnázista, automobilon tett látogatást Micikénél s Mici beleszeretett Sándorba. „— Nem tudok nélküle élni ! Nem tudok ! — mondta magában újjongó zokogással, miközben fehér egérfogaival egy hónapos retekbe harapott.“ Délután, míg a nevelőnője az angol lecke idejét szokása szerint átaludta, Mici kiosont a parkba, onnan a bükkös erdőbe. Ott feküdt a fűben „a másik“, egy tizenhét esztendő, buksifejű diákgyerek, a ruhájáról ítélve valami falusi tanító vagy mesterember fia ; a neve Bálint. Mici rejtelmes hangon beszélgetni kezd Bálinttal : „— Ezer veszedelemmel dacolva jöttem ide. Beszédem van magával, Bálint !... Beszéltem az édesanyámmal... Annyit kérdeztem

¹ Mind a három a *Kaland és egyéb elbeszélések* című kötetben.

csak tőle, hogy mit tenne, ha megtudná, hogy egyik leánya polgárembert szeret.“ „És mit mondott? Megölné?“ „A leány bágyadtan mosolyog. — A halál jó! Ott lenn, a föld alatt nem fáj már semmi. De ő azt mondta, hogy megátkozná a leányát! Bálint, tudja maga, mi az anyai átok? Az édesanya átká? Az borzasztó valami!... Mici szeme megtelelik könnyel. És a könnyei őszinték. Nedves fényben csillog a fiú két szeme is.“ Megszólal Bálint: „Mici, én értem a maga tragikus helyzetét. Választania kell az édesanyja és a szerelem között. Én nem akarom, hogy áldozatot hozzon nekem. Maga végre is gyöngé nő, én pedig férfi vagyok. Az én kötelességem cselekedni. Fogok is! Magától csak egyet kérek: várjon reám híven tíz esztendeig. Addig el fog válni, hogy ki vagyok én. Bennem erős akarat van és erős akarattal mindent el lehet érni! Tíz esztendő alatt vagy elpusztulok, vagy oly magasra emelkedem, oly magasra, hogy maga pirulás nélkül viselheti Kanócz Bálint nevét!“ „— De mi lesz addig? — kérdi aggodalmasan a leány. — Éjjel-nappal kémek vannak a nyomomban.“ „Egy hirtelen elhatározás pattant ki a fiú szívéből. — Nem fogom magát semmiféle veszedelemnek kitenni, Mici! Tudom, mi a kötelességem! Mától fogva nem ismerjük egymást többet. Ne is találkozzunk egymással... Tíz esztendő múlva levetjük álarcunkat.“ „— Gyönyörű! — kiáltja a leány... Isten áldja meg, Bálint! Küzdjön, reméljen és szeressen! Örök hűségem zálogául fogadja ezt a csókot.“ „Két ügyetlen, hideg gyermekszáj ütődik össze: a levegőt csókolják mind a ketten. A fiú a szívéhez kap, a leány pedig szaladni kezd a kastély irányában. Futás közben halkan mondja: — Én egy bestia vagyok!“ „Egy borgialukréciai mosoly jelenik meg az ajkán. — Én egy nagy bestia vagyok! — ismételteti diadalmasan. Egy dallamot talál, melyre ráillenek e szavak.

Most már dúdolgatni kezd : — Én egy be-he-hestia vagyok ! — És szalad a kastély felé... A fiú mereven tekint utána. Érzí, hogy a mai nappal férfivá lett..."

Ime az az érdekes átmeneti állapot, mely az író hangulatában mutatkozik. Talán maga is azt hiszi magáról, hogy ő most nem csinál egyebet, csak mosolyogva gyönyörködik a két gyerek szerelmes majomkodásában, a felnőtteket utánzó ösztön örök emberi jellemvonásának ez époly kacagtató, mint megható jelentkezésében ; a körmeit nyújtogató párnapos vadmacska-kölyök még nem veszedelmes, csak kedves látvány... De nyilvánvaló, hogy ez a Mici és Bálint között lejátszódó jelenet : az egyeneslelkű, naív gondolkozású férfi eszén túljáró női ravaszság paródiája is, már pedig a paródia forrása nem a tiszta humor, a paródia már ki akar csúfolni valamit vagy valakit. Ez a Mici most még csak játékosan nyújtogatja kacér hűtlenségének vadmacskakörmeit, de voltaképen már elindult abban az irányban, ahol a női lélek e természetadta alattomos fegyvere kínos sebeket ejt majd igazi férfiak szívéen.

Már a Mici-féle kölyök-„bestiák“ viselkedésén és beszédmódján észre lehet venni, hogy gondolkozásukat a rémregények és egyéb érzelgős olvasmányok tették kótyagossá, tehát a szatirikus célzat az efféle könyvtermékek ellen is irányul. Még világosabb és határozottabb ez a célzat a *Miért halt meg Izaura* ? c. mulatságos elbeszélésben.¹ Luca nem tud belenyugodni abba, hogy a *Miért* c. regény nem házassággal, hanem a hősnőnek, Izaura grófnőnek a halálával végződik. „Luca, szegény Lucám, kövér kis Luca, hallgass reám, elmondom, miért halt meg Izaura grófnő, bánatos mosollyal a finom metszésű ajkán..." — és meghalljuk a paródisztikus magya-

¹ Az első fecske és egyéb elbeszélések c. kötetben.

rázatot : a *Miért ?* c. regény írójának sürgősen pénzre volt szüksége, mert az uzsorása zaklatta, a szerkesztő pedig csak a regény befejezésekor volt hajlandó fizetni... hát Izaurának hirtelen meg kellett halnia, hogy a cselekvénynek vége szakadjon s a már folyamatban levő árverésen a regény szerzője megmenthesse legalább a frakkját (de persze így is csak oda-vesztett a frakk is)... Ime, Herczeg szeretettel tud mosolyogni a gyermekkor naivitásán, de ez a mosoly a kiábrándultságé, amely a „Lószőr-vitéz“-féle emlékeken csak egyszer érzékenyedett el, azóta szíve-sebben foglalkozik a kifigurázásukkal.

...És a humor egyre jobban elfanyarodik gúnnyá. Hogy is ne fanyarodnék el Herczeg kíméletlen kutató módszere közben! Nézzük csak, mit csinál a humor harmatcseppjével, amely az érzelmes írók szerint az égbolt tiszta kékjét tükrözteti. „Egy vízcsepp teszek az üveglapra — jelenti be írónk — és odatartom a nagyító lencse alá. Tessék belenézni! Mozog, nyüzsög, él... Megforgatom a csavart, most kétszázszorosan nagyít az üveg. Ime, szilárd körvonalak bontakoznak ki a párás tömegből: egy derék kisváros körvonalai. A főutcája hosszú, poros és elszomorítóan rideg... Megint forgatom a csavart és most ötszázszorosan nagyít. Ime, a házikók morszányi ablakaiból parányi infuzóriumok kandikálnak elő. Napközben a függöny mögé lapulva őrzik a főutcat, alkonyatkor azonban nekibátorodnak és kikönyökölnék az ablakba. Méltósággal bólintgatnak a járókelőkre, miközben tisztos redőkbe szedik az arcocskájukat. A szűrő szemük pedig gonosz villanással keresi a prédát. Később már olyan türelmetlenek, mint etetés idején az állatkerti párducok. Végre! Közeledik a prédá!...“ (A *vízcsepp lakói*.¹)

Ezek a sorok közös bevezetői lehetnek mind-

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

azoknak az elbeszéléseknek és regényeknek, amelyek a kisvárosi élet köréből veszik tárgyukat. Az író kedélyi állásfoglalása itt is különféle átmeneteket és fokozatokat mutat, olyanformán, ahogy az imént idézett sorokban van szó a nézőpont fokozatos közelítéséről: tízszeres, kétszázszoros, ötszázszoros nagyításról. A *Békák a kútban* c. elbeszélés¹ Kölesházát mutatja be nekünk, mérsékelt kegyetlenségű mikroszkóp-lencsén át. Egy Kármán József nevű tanárjelölt most tett bölcsészetdoktori szigorlatot, még pedig sub auspiciis regis. Nagy tervei vannak, ezért bizony otthoni tartózkodásának már az első napján is únni kezdi magát, túrhetetlennek látja azt az életet, amelyet Kölesházán folytatnak az emberek; hiszen „a kölesházi urak: a kútba esett békák”. Mindig csodálkozott is az újdonsült doktor úr azon, hogy az ő apja és nagyapja, akik szintén fényes eredménnyel végezték el iskolai tanulmányaikat, hogyan elégedhettek meg a kölesházi sivár életmóddal, mi tudta őket ehhez a kétségbeejtően alacsony szellemi színvonalú környezethez kötni életük fogytáig. Bezzeg, ő nem lesz ilyen, őreá — érzi — nagy jövő, országos dicsőség várakozik. Neki is ült mindjárt egy Stuart Mill-kötetnek, melyet a padláson talált... S ez a nagy becsvágyú, büszke ifjú pár hónap alatt minden tekintetben nyomukba lép nemrég még lesajnált apjának és nagyapjának. Megismerkedik a helybeli postáskisasszonnyal, aki egy városi írnok menyasszonya. Eleinte csúnyának tartja Józsefünk a leányt, azután fokozatosan mindinkább rokonszenvesnek, majd kedvesnek és szépnek, — végre szenvedélyesen beleszeret, eljegyzi, a helybeli algimnáziumnál helyettestanári állást nyer, dacos akaraterejével legyőzi édesanyja ellenkezését s véglegesen beleilleszkedik a kölesházi életmódba. „Az

¹ A *Napváros* c. kötetben.

élete olyan lett, mint a többi kölesházi úré. Ha kiszabadult az iskolából, akkor a Bakács-vendéglőbe sietett, ahol az úri asztal egyik legkedveltebb tagja lett. A szemmértéke megváltozott és a gimnáziumi igazgató ma sokkal fontosabb ember volt, mint hajdan az egyetemi rektor...“ Egyszer a felesége egy könyvet fel akart használni csomagoló papirosnak. „A tanár megnézte: Stuart Mill. Most is csak félig volt fölívágva. Megkegyelmeztek a könyvnek. Akkor már megvolt a kis fiú, rendkívül eszes gyermek, abból még egyszer tudós lesz és akkor örülni fog az ilyenféle könyveknek.“ — Ime, a szatíra karcolta sebet itt még behegeszti a humor balzsama. Kármánból nem lett nagyhírű tudós, de megelégedett s kisvárosi értelemben tekintélyes ember lett belőle; „a szemmértéke megváltozott“ — s elvégre vajjon melyikünknek van joga és képessége eldönteni a nagy kérdést: jól tette-e a novella hőse, amit tett, vagy nem?

De hirtelen nagyot fordít Herceg a kutatólencse csavarján s közelebbről veszi szemügyre az emberféreg kisvárosi életét. A *vízcsöpp lakói*ban előbb néhány általános megjegyzést kapunk a kisvárosi lakosok természetrajzáról, az emberi infuzóriumok kétféle társadalmi csoportjáról, azután a fő-infuzóriummal, a kisváros polgármesterével ismerkedünk meg, ezzel a hiúságában száanalomraméltó teremtéssel, akinek egész élete a kisvárosi pletyka elleni védekezésben merül ki. — A kisvárosi pletyka erkölcsi nyavalyáját a maga egész aljasságában elénk tárja a *Farkasok az országúton*¹ c. elbeszélés, úgyszintén a *bestia*² is. Ez utóbbinak a hősnője egy pincérnő; a kisvárosi pletyka bestiának képzei ezt a szelíd, jóra való nőt s a jó erkölcs nevében eltávolítja a város-

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

² A *Kaland és egyéb elbeszélések* c. kötetben.

ból, holott az igazi bestia épen a polgármester leánya, akinek a férjhezmenetele érdekében kell a pincérnőnek eltakarodnia. Annuskát, a szentjánosi polgármester leányát így mutatja be Herczeg: „Ez a csinos, izgága és lármás modorú leány sohasem járt még Budapesten, de azért a nők csodálatos megértő és alkalmazkodó képességével eltulajdonította mindazokat a speciális rossz tulajdonságokat, melyeket a fővárosi aszfalton szed magába az ifjú női nemzedék. Annuska boldog volt, ha pikantériát hallhatott vagy mondhatott. Csodálatos adománya volt, hogy a legjobb nevelésű férfi lelkéből is ki tudta csalni az ott lappangó parasztot...” — Ezekben az elbeszélésekben a humor már belevész a gúny marólúgjába.

A kisvárosi életről festett kép *A fehér páva* c. regényben (1910) válik legnagyobb szabásúvá s egyszersmind legsötétebbé. Két kereskedő-család áll a cselekvény előterében: az Ábel-család és a Toll-család; amannak ruhaüzlete, emennek fűszeresboltja van Varjason, egy Budapeستől mindössze ötvenhatvan kilométernyire fekvő városkában. Az Ábel Pál üzlete („A fehér pávához”) már természeténél fogva is előkelőbb, mint a másik; csaknem évszázados mult van mögötte s ez a körülmény nagy tekintélyt ad a cégnek. Az Ábel-család arisztokratikus jellemű, a Toll-családnak ismeretlen a multja, ez a család tehát demokrata, csupa erély, csupa durva egészség és közönségesség. A Fehér páva tulajdonosának van egy leánya, a húsz év körüli Mariska; a boltos testvérei: Ábel Péter országgyűlési képviselő és Ábel Miklós egykori bécsi gavallér, aki hajlama ellenére nőül vett egy csúnya, de gazdag varjasi leányt: Éber Etelkát s évtizedek óta letört életet él a kisvárosban; Ábel Mariska anyátlan árva s háztartásukat Viola néni vezeti... A fűszeres üzlet „a fekete elefánthoz” van címezve. A Toll-házaspárnak van egy mérnök-fia: Jenő. Szerep jut még

a cselekvényben Pankotay bárónak, Prégly polgármesternek és feleségének, Sturz Bandi rendőrkapitánynak, két vénleánynak: Éber Szabinának és a kath. esperes gazdasszonyának, Irmának, továbbá egy alkalmilag Varjasra érkezett miniszteri titkárnak stb. A regénynek ezt az egész személyzetét fagyos kiábrándultsággal nézi az író s életükről a lehető legsivárabb képet festi. Aránylag legközelebb áll szívéhez Mariska, de ővele sem tud mit csinálni, csak azt érzi, hogy Mariska nem élheti le az életét Varjason, nem lehet egy Toll Jenő-féle alaknak a felesége és a Szabina-, Etelka-, Irma-féle jellemű nők barátja. Maró gúnnyal van megrajzolva csaknem mindenik szereplő; legenyhébb az író szatirája Ábel Pál és Péter jellemzésében; Pankotay báró is csupán akarát-beteg, jobb sorsra érdemes ember; Ábel Miklós már torzképszerű alak, de még nem ellen-szenves jellem. Hanem aztán az egész Toll-család, a három néni: Szabina, Etelka, Irma, a polgármesterék stb. olyan együttest alkotnak, amelynek visszataszító, vigasztalan hatása hosszasan megüli a regény végére jutott olvasó lelkét. Pedig ú. n. büntetendő cselekedetet egyik szereplő sem követ el; az ilyen jellemek láttán kezdjük megérteni a romantikus izlésnek azt az álláspontját (Herczegnél főként Vívó Edit és Ladányi Edit képviseli ezt), amely a bűnt is hajlandóbb megbocsátani, mint a hitvány-ságot; A *fehér páva* szereplőit nem erkölcsi érzékük tartja vissza a bűntől (pl. a gyilkosságtól, hiszen a három néni akárkit belefojtana — egymást is! — egy kanál vízbe), hanem csak gyávaságuk; nem mernek másoknak az *életére* törni, megalégszenek azzal, ha másoknak a becsületét sikerül alattomos merényletekkel kivégezniök... A regényből kiáradó pesszimizmust még növeli az a körülmény, hogy az író a kisvárosi élet fokozatos erkölcsi elzüllését úgy tünteti fel, mint a főváros hatásának, tehát a mű-

veltség terén való „haladás“-nak kényszerű eredményét.

Talán a vidéki *gentry* életét tudja (vagy legalább tudta kezdőíró korában) legbarátságosabb szemmel nézni Herczeg. A vidéki nemesség, míg ősi birtokát ki nem húzták lába alól az új tulajdonosok, többnyire csakugyan olyan életmódot folytatott, amelynek megvolt a maga rokonszenves oldala. Nem igen fejlődtek ki benne azok a kicsinyes hitványságok, amelyekkel a kisvárosi emberközösségek lelkét a folytonos együttlét és egymásrautaltság szokta be-
rozsdásítani, a főváros nemzetközi életdivatával szemben meg több szempontból határozottan ellenzéki álláspontot foglalt el sokáig ez a köznemesi társadalmi réteg. A *kedélyesség* szóval lehetne leg-
rövidebben jellemezni pl. a délvidéki *gentry* életmódját ; ez jó időn keresztül le tudta foglalni a maga számára Herczegnek nemcsak érdeklődését, hanem humoros együttérzését is, mert ha voltak is ott is megmosolyogni, vagy akár kipellengérezni való fogyatkozások : hiúság, nagyizálás, duhajkodás, üresfejség stb., — de a legrútabb jellemvonás : az önzés a maga százféle mérges fattyúhajtásával, ettől mentes volt a magyar gavallér-osztály egyénisége... De saját szemével kellett írónknak tapasztalnia, hogyan süllyed, fakul, közönségesedik a vidéki középosztály életszínvonala s hogyan látszik meg e változás romboló hatása a jellem erkölcsi síkján is, hogyan hajszolják a változott viszonyok az egykor gondtalan életű vidéki köznemességet a mindinkább nemzetközi jellegűvé fejlődő fővárosba. Komoly, sőt megértő szemmel is sokirányú vizsgálódást végez ezen a téren, de legszívesebben itt is szatirájának borotvaéles pengéjével boncolgatja a szemlélete körébe eső társadalmi jelenségeket. A napisajtó és a politikai közélet kinövéseit, belső romlottságát (korrupció, protekció) senki sem tudja jobban meglátni s szelle-

mesebben kicsúfolni, mint Herczeg, kivált színdarabjaiban (*A három testőr*, *Kéz kezet mos*, *Andor és András*; ebben a legutóbbi munkában — melyben az elbeszélő és a drámai műfaj mintegy összevegyül — Gombos Andor, ez a pesti zsidó újságíró, pompás példája a művészi torzképek azon fajtájának, amelyen a gúny és a humor színfoltjai hatásos összhangba olvadnak.)

Herczeg szellemességének mindenesetre erősebb oldala a gúny, mint a humor. A *Balatoni rege* című tündéries vígjátékát — bármilyen költői és kedves is — valószínűleg az a körülmény teszi egy kissé bágyadttá és hűvössé, hogy iróniája nem érvényesülhet kedve szerint. A tréfa éle Mátyás király ellen irányul, már pedig ilyen feladatnál nagyon vigyáznia kell az írónak, hogy a kegyelet kényes szempontja valamiképen meg ne sértődjék (mint ahogy pl. Bródy Sándor *Királyidillek* c. egyfelvonásos drámáival kapcsolatban ez megtörtént¹). A Mátyás király szerelmi felsülésével végződő *Balatoni rege* ellen a kegyelet nevében igazán semmi kifogás nem tehető; a cselekvénybonyolító tündér a lehető legtapintatosabb udvariasság szabályai szerint magyarázza ki magát a nagy király előtt (s a néző- és olvasóközönség előtt) a darab zárósoraiban. De — ismételjük — a tréfának ez a hangfogós, lábújjhegyen járó vigyázata egy kissé hideggé teszi a művet. Talán az is oka ennek, hogy a tündéries elem — a Balatonnak mintegy a mitológiája — nem gyökerezik eleven hagyományban; ez a körülmény más költők műveiben is sokszor okozott már vérszegénységet.

A „csoda“ motívuma inkább olyankor válik alkalmassá Herczeg számára, mikor nem csodahívő

¹ Tudvalevő, hogy az *Ocskay brigadéros*-ban a Rákóczi jellemére és környezetére vonatkozó részt a közvélemény felszólalása folytán némileg enyhíteni, átsímítani volt kénytelen Herczeg.

naiv álláspontról van szó, hanem a csoda és a tudományos álláspont látszólagos kiegyenlítéséről; de igazában persze csak tréfa az ilyen eljárás, a tudományos probléma csak ürügy, csak szemfényvesztés, a „csoda” illúziójával való tudatos játék. Előre gondolhatjuk, hogy ilyen témáknál jól érvényesül Herczeg finoman elemző és különböztetni tudó szellemessége. Ez az írói műfogás nagyon el van ugyan már használva, de Herczeg enemű két elbeszélése (a *Szíriusz* és *A láthatatlan Pokorny*) épen a humoros álláspont fölényének megőrzése által igazi sikert ér el. Voltaképpen mind a kettőnek a témája Wells-hatást sejtet (*Az időgép*, *A láthatatlan ember*), de Wells csak legújabb munkáiban kezd humoros színezetet adni az efféle témáknak, az itt szóba jöhető két Wells-munkánál az író törekvése még csupán a tudományos szemfényvesztésben merül ki, tehát Herczeg eredetisége még Wells-hatás esetén is kétségtelen. Az említett két elbeszélés közül a *Szíriusz* a művészebb értékű, mert egyrészt a kettős cselekvény ügyes bonyolultságot ad a témának, másrészt pedig mert Herczeg humora helyenként átváltozhatik finom iróniává s így fokozottabb mértékben tud érvényesülni.

Egy Szergiusz nevű hóbortos tudós a repülés problémáján töri a fejét s megszerkeszt egy repülőgépet, a Szíriuszt. Ezt a gépet villamos áram emeli a magasba, a további repülést aztán a feltaláló elgondolása szerint a levegő villamossága idézi elő, még pedig olyan gyorsasággal, hogy a föld forgását sokszorosan felülmulva, a repülőgép megelőzheti az idő haladását, azaz visszamehet a tetszésszerű multba. Egy ilyen utat tesz meg a Szíriuszon Tibor Ákos gróf. A XVIII. század közepébe jut bele — és őseinek kastélyához érkezik (amely „ma” már a Blau és Társa cég keményítőgyára). Jó alkalom ez Herczeg számára, hogy a rokokó-korszak irodalmi

modorosságáról finom és találóan szatirikus képet rajzoljon. De itt sem állja meg, hogy egy egykorú szereplőt föl ne ruházzon a felvilágosodottság akkora fokával, amely csak későbbi korok világnézetének a sajátja ; így teszi Herczeg a saját szócsövévé Rozinát, egy XVIII. századi színésznőt. Ez a Rozina mondja főrangú kortársainak költészeti divatjáról a következő szigorú bírálatot : „Rózsavizet hullató palmafák, barlanglakó papírszörnyek, világító kaszkádok, torkig vagyok velük ! Kérem — mondta Tiborhoz — vigyen a tó túlsó partjára, ott még van egy darab kendőzetlen természet, hadd pihenjen meg a lelkem. Kedvem volna sírni, ha ezeket a fény-mázzal bevont fákat s az aranyozott folyondárt nézem !“ ...Az elbeszélés végén aztán megtudjuk, hogy a Szíriusz nevű gép bizony nem tudott felrepülni, hanem ügyetlenül lezuhant a torony erkélyéről, a két bennülő férfi a zuhanástól elájult s a XVIII. századi kalandot Tibor gróf álom alakjában élte át ; a kaland mindegyik lényeges mozzanatáról megmagyarázza az író, hogy az elájulás előtti állapotnak minő valóságos élménye volt az álombeli folytatás magva. Nem a saját nevében fejtegeti ezt az álomelméleti kérdést Herczeg, hanem egy orvossal adatja elő : „Lázás álom, semmi egyéb. Az alvó érintése, — valami illat, amely az orrába csap, — a zaj, amely fölébreszti, — ez néha elég arra, hogy képzelete egy pillanat alatt a megelőző események hosszú láncolatát dolgozza ki...“ Végül Szergiusz professzor tébolydába kerül, Tibor gróf pedig felhagy könyvelő életmódjával és nőül veszi Szergiusz leányát.

Van Herczegnek egy igen komoly, sőt tragikus hangulatú munkája : *Magdaléna két élete* (1916, drámává átdolgozva ily címen : *Az aranyborjú* 1922). Ezt a témát az teszi itt érdekessé ránk nézve, hogy voltaképpen humoros forrásból fakadt, abból a hűvös, fölényes, fanyar humorból, mely lassanként Herczeg

egész világszemléletének középponti alkotóelemévé vált. Ugyanannak a témának két ellentétes változatát nyújtja a *Magdaléna két élete*, olyan ellentéteket, amelyek közmondásszerűen érintkeznek egymással. A téma csirája az a kesernyés humorú meggyőződés, hogy a földi élet boldogsága és boldogtalansága kicsiségeken, sőt semmiségeken fordul meg, egy bolond ötlettől függ sokszor egész nemzedékek jóléte vagy nyomora. A regény befejező sorai meg sem próbálják megoldani a fölvetett probléma kínzó kettősségét, egyszerűen csak ennyit mondanak: „Hogy (a Magdaléna két élete közül) melyik volt az igazi és melyiket álmolta meg, az ma, mikor mind a két élete már végleg elmúlt, egészen mindegy.” Színpadi előadásnál azonban rendkívül lehangoló volna az ilyen befejezés, tehát *Az aranyborjú* c. drámai átdolgozás már helyet juttat az igazságszolgáltatás szempontjának, — igaz, hogy csak a másvilágon.

Az öreg, fősvény, dúsgazdag özvegyasszony, Grálné, két szegénysorsú kis unokáját járattja vasárnaponként magához, hogy jól megismerje őket, kitanulja jellemüket s aszerint döntse el, melyiket tegye a nagy Grál-vagyon egyedüli örökösévé; mert a nagy vagyonnak nem szabad elaprózódnia, annak *egy* kézben kell maradnia. Sokáig figyeli az ellentétes természetű két kis fiút, Csákó Pistát és Videczky Pétert, de utoljára sem tud a kettő közül választani, elhatározza tehát, hogy „a sorsra fogja bízni a döntést, helyesebben az Úristenre.” Elhatározta magában, hogy arra a fiúra hagyja az egész örökséget, amelyik hamarabb felkapja a földről s visszaadja azt a pamutgombolyagot, amelyet ő (a nagymama) — látszólag véletlenül, de igazában szándékosan — le fog ejteni a földre. Az első próba nem sikerült, mert az egyik fiú felkapta a gombolyagot, de a másik kikiragadta a kezéből s ő adta vissza a nagymamának. Ekkor az öregasszony még egyszer eldobta a gombo-

lyagot. A regény szerint a szegény kis Csákó-fiú anynyira belehajolt éppen abban a pillanatban a kávéscsészébe, hogy nem vette észre az újabb próbatételt, a drámai átdolgozás szerint azonban igenis észrevette, de kijelentette: „Ha maga szántszándékkal dobja, akkor én nem veszem fel többet!” Bezzeg siet a másik gyerek kedvében járni az öregasszonynak — s így lesznek a Videczky-utódokból nagy urak, a Csákó-ivadékokból pedig cseléd-emberek... És ekkor Herczeg fölteszi a kérdést: vajjon ha a másik gyermek kapta volna fel hamarabb a földről a pamut-gombolyagot — hiszen épúgy megtörténhetett volna ez is! — hát akkor milyen irányban alakult volna ugyanez a téma, hogyan váltak volna a Csákók nagy urakká, a Videczkyek pedig szolgákká, s az anyagi helyzet hogyan nyomná rá a kétféle ivadék erkölcsi jellemére is a maga bélyegét?... Herczeg írói egyéniségére különösen abban ismerünk rá, hogy bámulatos pontossággal, a legaprólékosabb szimmetriával tud ügyelni a kétféle változatban lehetőleg az összes cselekvénymozzanatok azonosságára, illetőleg párhuzamosságára. Az eleven szemléleti elem így itt is erősen gondolatívá, egy problémának mintegy mértani megoldásává, szimmetrikus ábrájává válik, melyeket a választani nem tudó vagy nem akaró kesernyés világnézet tengelye tart össze egymással. Az effajta téma-elgondolásra vonatkozólag jellemző még két rövid elbeszélés: *Az asszony imádkozik*¹ és *A fekete küszöb*.²

IV.

Herczegnek az a kedvtelése, hogy szereti ugyanazt a témát két-, esetleg többféle változatban is feldolgozni, nemcsak abban leli magyarázatát, hogy

¹ *Az első fecske és egyéb elb. c. kötetben.*

² *Tűz a pusztában c. kötetben.*

Herczeg világnézete szívesen helyezkedik a fölényes humor emelkedett, hűvös álláspontjára. Irónk egyéniségének egy másik oldalával is összefügg az említett hajlam.

Új meg új témák kitalálása, az ú. n. *invenció* éppen nem erős oldala Herczeg írói egyéniségének. Mindjárt dolgozatunk elején rámutattunk arra a gyökeres különbségre, amely ebben a tekintetben Herczeg írói jellemét, tehát dolgozó módszerét is, elválasztja pl. a Jókaiétól. A Jókai mesekitaláló tehetsége világirodalmi mértékkel mérve is ritka és nagyszerű különlegesség; ihlete oly pazar bőséggel termi a témákat, hogy szinte alig tud rájuk sort keríteni s egyidejűleg két-három költői munkát is ír, egymással párhuzamosan, vagyis egyiknek sem adva oda magát a műgond kizárólagos teljességével. Ami Jókainál csak ötlet, csak percnyi hatás eszköze, az Herczegre nézve probléma, melynek megoldása magában véve is elegendő egy költői mű anyagául. Ilyen látás- és dolgozásmód mellett nem lehet Jókaiméretű termékenységet kifejteni, Herczegnek tehát valami egyéb fajta eszközhöz kell folyamodnia az írói termelés fokozása végett.

Herczeg invenciója nem elég gazdag ahhoz, hogy mindig új és új témákat termeljen, ellenben igen alkalmas arra, hogy a már feldolgozott régebbi témák valamelyikéről új változatot készítsen, régebben felhasznált költői indítékokat másforma összetételben, új szereposztásban vegyen ismét elő. Rendszerint az elbeszélésnek drámai műfajba való áttelepítésére látunk eseteket s az új műforma már maga is kisebb-nagyobb változásra kényszeríti a tárgyi anyagot is, de ettől függetlenül is szereti Herczeg ugyanazt a tárgyat más-más nézőpontból szemügyre venni s eszerint más-más oldalát kidomborítani. Ez a módszer jó iskolának bizonyult Herczeg veleszületett formaérzékére nézve. Legelső

nagyobb munkája, a *Fenn és lenn* c. regény még meglehetősen alaktalan lehetett első kidolgozásában; az előszóból megtudjuk, hogy a dícséretet nyert regényen főként rövidítenie kellett a szerzőnek (s a *Fenn és lenn* még mai, rövidített alakjában is — a *Pogányok* mellett — legterjedelmesebb munkája Herczegnek). Ettől fogva a legszigorúbb kritikusnak is el kell ismernie, hogy Herczeg mindig mentes tud maradni a terjengősség hibájától, nagyobbszabású művei is úgyszólván egytől-egyig olyanok, hogy terjedelmük pl. drámává való átdolgozásban is körülbelül azonos maradhat.

Herczeg írói népszerűségét *A Gyurkovics-lányok* című kötet alapította meg. Ebben a kötetben már hatásosan érvényesül a fiatal író eleven és mulatságos előadóképessége, de a művészi szerkezet szempontjából még igen kezdetleges ez a munka. Voltaképpen hét különálló kis elbeszélés következik benne egymás után; az a vékony keret, amelybe az író a férjhezmenetel hétféle változatát befoglalni igyekszik (a vonaton hallotta a szerző ezeket a kis történeteket Horkay Feritől), egészen jelentéktelen és igénytelen. Maga a kis hét elbeszélés azonban igen ügyes, és drámává átírva őket, mindegyikből mulatságos, csattanós jelenetet lehetne csinálni, tehát mindössze egy kis stiláris átalakítás után azt lehetne *A Gyurkovics-lányok* c. kötet fedelére második címül odaírni: „Hét egyfelvonásos.“ De persze ezek a rövid vígjátékok semmiféle kapcsolatban nem volnának egymással azonkívül, hogy mindegyikben Gyurkovics nevű leány játssza a főszerepet. Herczeg azonban a nagysikerű kötet anyagát lehetőleg egységes vígjáték-cselekvény alakjában akarta színpadra vinni. Ez a drámai átalakítás az elbeszélő kötet megjelenése után hat évvel (1899) történt meg s *A Gyurkovics-lányok* c. „életkép“ nemcsak a hivatásos, hanem a műkedvelő színészeknek is állandó műsor-

darabja, néhány év óta pedig Amerikában is hódító körutat tesz.

Már ebből az első enemű vállalkozásból világosan láthatni, hogyan válik a drámai átdolgozás az eredeti témának részben hasznára, részben kárára, hogy von maga után egyik helyen gyarapodást, másik helyen csonkulást. A szemhez és fülhöz közvetetlenül szóló színpadi mű jobban ki tudja aknázni a komikum hatóeszközeit, főként pedig valamelyes egységet visz bele a hétfelé hulló történetbe. Viszont a drámai műfaj szűkebb korlátai és szigorúbb feltételei egyrészt a férjfogó leányok számát hétről négyre csökkentik, másrészt egyik-másik szereplőnek a jellemét kirívóan bohózatossá módosítják. A leányok neve és életkori sorrendje a dráma átdolgozásában némi változást szenved, az egységet pedig az adja meg a mozgalmas cselekvénynek, hogy a cselekvény szála *egy* intrikus kezében futnak össze, a Horkay Feriében, ez szerez férjet a három legnagyobb leánynak, a negyedik aztán végül magát az intrikust ejti bele a csapdába, azaz kaparintja meg férjül; ez a darab csattanója. A téma egysége tehát — a három legkisebb leány cselekvőleges szereplésének feláldozása árán — megvalósult; de a komikai helyzetek annyira bohózatosak, hogy a Gyurkovics-lányokról szóló elbeszélés-fűzér alakjai alaposan eltorzulnak miattuk, különösen Radványi ezredes, aki nyers, de férfias és gavalléros jellemből átidomtalanodik spájzban hallgatódzó s haragjában lekvárosüvegeket összetördelő bohóccá. Egyébként is az egész cselekvény mozgató gépezete a helyzet-komikum: folytonos névcseré, átöltözés, félreértés. Már itt is látjuk, hogyan használ fel Herczeg egy-egy hatásos régebbi motívumot az új alkotásban, szinte szóról-szóra átkölcsönözve azt: A *Gyurkovics-lányok* első felvonásában az alakoskodása révén megszorult Horkay Feri szakasztott ugyanazt a szerepet

játssza el előttünk, még az élcek, sőt a kifejezések is ugyanazok), amelybe a Gyurkovics-fiúk egyikét, Milánt juttatja a saját vakmerősége és Hetvicz báróné szeszélye (*Gyurkovics Milán mandátuma*).

A *láp virága* c. elbeszélés témája másfél évtized múlva (1909) érlelődött át Herczeg képzeletében drámai anyaggá. A külső cselekvény alig ment keresztül változáson, de a főalak jellege lényegesen másforma. A *kivándorló* c. dráma első és második felvonásában, mint amilyen volt *A láp virága* c. elbeszélés elején. Minthogy a főhős jellemét erősen megváltoztatta az író, a nevét sem hagyta meg neki; az elbeszélésben Jurisics Jánosnak, a drámában Pálfalvy Miklósnak hívják; s az egész munka címének módosulása is jelzi, hogy az elbeszélés témájának a súlypontja a drámában szintén másuvá tevődött át: *A láp virága* a leányt nevezi meg az elbeszélés főalakjául, *A kivándorló* a férfit teszi meg azzá. A férfi-jellem két változata között nagy különbség van: Jurisics rokonszenves, nemeslelkű úriember, aki az apja nevét csak azért hamisítja rá egy váltóra, mert egy könnyelmű barátját ment meg ily módon az öngyilkosságtól s mert az apa csakugyan el is vállalta volna magáénak az aláírást; de a váltólap kitöltésének órájában a vidéken lakó apa már halott volt, így derül ki Jurisics bűne s azért kapott súlyos börtönbüntetést, mert a bíróság előtt makacsul hallgatott cselekedetének okáról, hogy a léha barátot a botránytól megkímélje... Pálfalvy Miklóst nem mentik ilyen enyhítő körülmények, ő a kártyajátékot tette megélhetése alapjává s mikor vétkes könnyelműsége megfizethetetlen adósságba kergette, fölényeskedő modora és korhely életmódja pedig bevágta előtte a tervezett érdek-házasság útját: akkor Pálfalvy, egy uzsorás rábeszélése folytán, tudatosan, önző rosszhiszeműséggel hamisította rá egy váltóra éppen annak az embernek a nevét, akinek a leányát

akarta volt nőül venni, de aki röviddel előbb már szakított vele.

Ez a módosítás rávall Herczeg írói egyéniségére, mely finom tapintattal mérlegeli a másodrendű mozzanatokat is, tisztában van az elbeszélő és megjelenítő előadásmód hatóeszközei közti különbséggel. Jurisics sorsa, aki jóhiszeműen és önzetlen szándékkal sodródott a bűnbe és súlyos büntetést kapott, részvétünket ébreszti fel csupán s elgondolkoztat bennünket, ha elbeszélésben olvasunk róla; — de ha a színpadon szemünk láttára jelennék meg rabruhában s végezne fegyencmunkát ez a jobbsorsra méltó ember, a baráti önzetlenségnek ez az áldozata : a hatás már valósággal kínos volna, úgyhogy az esztétikai élvezet veszélyben forogna vagy pedig a igazságszolgáltatás intézménye kerülne ferde megvilágításba... Ellenben Pálfalvy rászorgált a bűnhődésre s épen a bűnösségére való ráeszmélés folytán válik a börtön reá nézve átalakító, jellemfordító nevelési eszközzé. Az ilyen embereket már csak a kegyetlen megpróbáltatás mentheti meg az emberiség számára.

Érdekés, hogy *A láp virága* c. elbeszélés témája, mielőtt *A kivándorló* címen drámai cselekvénnyé módosult, még egy másik változatban, regénytárgyként is megihlette Herczeg képzeletét. Ez a regény *A honszerző* (1904). Hőse, Szitnyay György, mintegy a másik két jellem között foglal helyet : kártyán elveszíti öt perc alatt azt az egész családi birtokot, amelyet a Szitnyay-ősök földéhsége Nagy Lajos király ideje óta szerzett össze; ennyiben tehát a bűnös Pálfalvyra emlékeztet Szitnyay, de voltaképpen mégsem olyan; hiszen Szitnyay „tulajdonképpen nem is volt kártyás ember“, csak valami megmagyarázhatatlan könnyelműségi roham szédítette bele a végzetes kártya-tétbe s még hozzá hamiskártyás volt a játszótársa... Szitnyay tehát majdnem annyira ki-

érdemli részvétünket s épen annyira kivívja erkölcsi átalakulásával rokonszenvünket, mint Jurisics. — Szitnyay nem kerül börtönbe, de elhagyja a felesége (magával vivén kisleányukat is); Szitnyay eleinte öngyilkosságot tervez, aztán a legalsóbbrendű testi munka keserves fáradalmait szenvedti át, míg végül testileg-lelkileg megedződve, gondolkozásmódjában megváltozva, a születési nemesség ósdi előítéleteitől megszabadulva, új életet kezd, mint a *munka* apostola, mint egy modern „honszerző”... Ime ugyanaz a téma háromféle változatban. Az ilyen téma alkalmasabb a regényszerű, mintsem a drámai feldolgozásra, mert a tulajdonképeni feladat itt annak a lelki átalakulásnak, annak a *fejlődésnek* az ábrázolása, amelyen egy embernek át kell mennie, míg arisztokrata világfiból vagy épen félig már elzüllött kártyásból olyanná nemesedik, hogy a munkában ismeri fel az élet legigazibb célját és becsét. Az ilyen *fokozatos és lassú* átalakulást hiánytalanabban fel tudja tüntetni a regény, mint a dráma; ez utóbbi pl. a börtön egyesztendei időtartamából mindössze annyit mutathat be, amennyi egy „felvonás”-ba belefér, tehát a lelki fejlődésnek csak a legfontosabb mérföldjelzőinél állhat meg. Ezért a szóban forgó téma háromféle kidolgozása közül *A honszerző* c. regényt kell legsikerültebbnek mondanunk; *A lép virága* is elbeszélő műfajú alkotás, de amahhoz képest csak vázlat.

A Huszti Huszt (1909) c. elbeszélés drámai alakban való átdolgozása: *Az ezredes* (1914). Nem valami szerencsés cím ez az utóbbi, mert nem igazi ezredest jelent, hanem egy szélhámost, akit amerikai betörő és tolvajtársai „ezredes”-nek szólítgatnak. A téma kétféle változata közül az első a művészebb hatású. Az olyan bűvészi ügyességű ember számára, aki jéríkói érseknek öltözködve szedte rá és juttatta kellemetlen helyzetbe épen magát az elbeszélés íróját

s aki szépségével minden nőt magába szerettet, atlétai erővel és ezermesteri ügyességgel a falpárkányon emeletre mászik s páncélszekrényt nyit fel pár perc alatt, stb., stb. — az ilyen ember számára a színpad ríktó világossága és közvetetlensége mindig kockázatos; az efféle emberek bűvészi remeklései csak abból a tisztes távolságból keltenek illúziót, amely az elbeszélés szereplői és olvasói között van; elképzelni s képzeletünk segítségével elhinni sok olyasmit el tudunk, amit a színpadon vagy egyáltalában nem képes megcsinálni a színész, vagy csak illúzió-rontó, kiábrándító módon. A *Husztí Husztí* mulatságos élményi bevezetése többet ér *Az ezredes* groteszk hatású első felvonásánál. Aztán erkölcsi érzékünket is jobban kielégíti a *Husztí Husztí*, mert ennek hőse, minden agyafúrt csínyje ellenére is, végül rajtaveszt, anyagi kárt is szenved, házassági tervével is felsül, — míg ellenben *Az ezredes* befejezése bántóan hat reánk, mikor látjuk, hogy az „ezredes“ néven ismert csirkefogó bizonyosan feleségül fogja elnyerni a hóbortos és szerelmes Kate kisasszonyt, egy amerikai dúsgazdag konzervgyáros leányát. Erkölcsi érzékünk annál inkább szenved, mert Kate hóbortos viselkedése vallási alaphól táplálkozásonak van feltüntetve, azaz egy amerikai vallásfelekezet van nevetségessé téve benne, — legalább ilyen hatást tesz ránk.

Ugyanannak a témának kétféle változata: a *Kaland* c. elbeszélés (1908) és az *Éva boszorkány* c. dráma (1912). Amabban a főalak András diák, ezért kell előzetesen megismerkednünk az ő páduai diakságának mozgalmas idejével, hogy ez a renaissance-kori vérmérséklet keltsen bennünk illúziót annak a rendkívüli kalandnak az elhívéséhez, amelyet András diák Szentgyörgy várában élt át, mikor egy éjtszakán át törvényes férje volt a goriciai gróf menyasszonyának, másnap reggel pedig a kijátszott vőlegénnyel párbajra kelt s mind a két ellenfél meghalt; de még

ekkor is a diákra mosolygott a szerencse : a várbeliek az ő holttestét hitték a goriciai gróf tetemének s azt temették el nagy pompával. Az egész elbeszélésre a mesék és legendák finom aranypárája borul (gondoljunk pl. a két férfi csodálatos *hasonlóságára* !), Katalin hercegnő alakja a maga kitanulhatatlan, talányszerű jellemével nem igen lép ki a homályos háttérből... Az *Éva boszorkányban* az érdeklődésünket csaknem egészen a hercegnő foglalja le. Éva hercegnő a *Kaland* c. elbeszélésből magával hozta talányos egyéniségét, sőt ez most mutatkozik csak meg előttünk igazán szédületes mélységeiben és útvesztőiben. Démoni jellem ez a nő, jellemét végzetes terheltségként örökölte anyjától, egy Báthory-ivadéktól ; már az anyja is boszorkány hírében állott, a férje láncra verve őrizte s Évának folytonosan a nyakán kellett hordania anyja egykori vasláncát szörnyű emlékeztetőül, az ördög csábítása elleni védekezésül... Éva is átéli az ismeretlen diákkal a nászéjszakai furcsa „kaland”-ot, de a dráma cselekvénye nem ezzel a csattanóval végződik, a nő démoni jellege csak ezután bontakozik ki egész valójában, mikor boszorkányos csalárdsága elhiteti a szegyetől és haragtól félőrült goriciai gróffal és kíséretével, hogy csak meg akarta őket bosszantani az éjszakai kalanddal s hogy a várba bebocsátott diákkal egyáltalában nem követett el vétséget menyasszonyi tisztasága ellen. A grófi vőlegényt meggyőzi és kibékíti a boszorkány szemfényvesztő hazugsága, hanem a diák, aki rejtekhelyén akaratlanul végighallgatta az imádott nő csapodár szerepjátaszását, szörnyű kiábrándultságában leugrik a torony ablakából a százöles mélységbe, — Éva pedig zajos lakodalmi tivornyába fojtja lelkiismeretének és szerelmének mardosó fájdalmát... A regényes kaland elbeszéléséből tehát zavarbaejtően merész lélekrajzzá alakult át a téma, szimbolikus jelentőségű példává arra vonatkozólag, hogyan válhatik a női lélek a leg-

ellentétesebb erkölcsi jellemvonások küzdőterévé, angyal és ördög rokonává egyszerre. — Hogy a környezet hatása miként csiráztatja ki és növeli nagyra a női lélek démoni, boszorkányos hajlamának a magvát, a téma ez oldalára a *Tűz a pusztában* c. elbeszélést érdekes világot.

Ez a démoni boszorkányos női típus van mintegy áttéve modern viszonyok közé az *Álomország* (1912) c. regényben. Ezt a regényt is feldolgozta Herczeg drámává *Tilla* címen (1918). Ez utóbbinak az érdekessége kétségtelen, kivált dráma-technikai szempontból. Nem a szokásos számú és terjedelmű felvonások tagolják a cselekvényt, hanem ez mintegy filmszerű gyorsasággal perdül le hét rövid „jelenés”-ben. Hogy a hét jelenetet gyors iramban végig lehessen játszani, többnyire vagy csak egy részét foglalja el a színpadnak a jelenés színhelye, vagy pedig a színhely jóformán üres, hogy így a díszletekkel ne legyen sok baj. Tehát Herczeg, aki máskor a legapróbb részletekre kiterjedő színpadi utasításokat ad a felvonások elé, itt éppen ellenkező módszert alkalmaz. I. a II. jelenés színhelye : szürke homoksík egy tábori székel s két kosár-székkal. III. jelenés : „A függöny kevéssé húzódik csak szét”, kandalló, lámpa, díván, arckép, „más semmi”; IV. : „A szín csak néhány lépés mélységű”; V. : „A keskeny szín egy színházi páholyfolyosót ábrázol”; VI. : „A színpad egészen sötét, csak egyetlen smaragdzöld, tölcseralakú kis függőlámpa világít. A színpadon csak az látható, ami az élesen határolt fénykúpba esik”; VII. : Erkélyes szoba ; „ajtó mellett nagy karosszék, mellette kis asztal, más semmi”... Hanem előre gondolhatjuk, hogy az *Álomország* c. regénynek csak a csontváza kaphat helyet a drámai alakban. A dráma cselekvő jellemeket, folytonosan előrehaladó, mozgalmas történetet kíván, az *Álomországban* pedig alig „történik” valami, ehelyett egy túlcsigázott idegéletű,

de kivételesen művelt és szellemes nőnek az egyénisége gyönyörködtet bennünket, az a látvány t. i., hogy ebben az egyéniségben hogyan tükröződnek egy pazar szépségű tengeri utazás tájképi és szerelmi benyomásai, hogy alakulnak át ezek a legegységibb s épen ezért érdekes reflexiókká. A drámai műalak számára mindez használhatatlan, úgyhogy bizony a Ladányi Edit boszorkányos varázsú egyéniségéből Tillában nem igen marad meg egyéb, csak a „bestia“, a bőrében nem férő, romlott lelkű hisztérika. De az orgyilkos multú Belizárban emberére talál: ez nem vállalja a szeszélyesen eldobott játékszer szerepét s megöli Tillát.

A *Magdaléna két élete* (1916) c. regény is átkerült a színpadra *Az aranyborjú* címmel (1922). Mint az előbbi fejezet végén már említettük, a téma kétféle kidolgozása között mindössze annyi a különbség, hogy míg a regény csak magát a két történetet adja, az öreg Grálné kétféle szeszélyének következményeit, — a dráma egyúttal erkölcsbírói álláspontot is elfoglal s onnan ítéli meg az öregasszony cselekedetét; első ízben a Videczky-fiúra marad a nagy vagyon, a drámában ezért kínos vezeklést mér az öreg Grálnéra a Gondviselés és utasítja őt, hogy szőjje a sorsot máskép, szőjje jobban... A cselédje figyelmezteti is ekkor Grálnét: „Tekintetes asszony, most már csak megossza köztük (t. i. a két fiú között) az örökséget?“ De Grálné szakasztott azon a módon, ahogy az első esetben tette, most is így torkolja le cselédjét: „Mit értesz te ahhoz a paraszteszeddel? A Grál-vagyonnak együtt muszáj maradnia!“ Most tehát a másik gyermekre s ennek ivadékaira száll a vagyon, — s e második történet végén Grálné vezeklése is véget ér, Grálné angyal szárnyakon repülhet be az üdvözültek mennyei honába, — a nézőközönség azonban, hiába, a maga paraszteszével abban a meggyőződésben hagyja el a színházat, hogy a kétféle

szeszélynél s a vagyon egységére vigyázó zsugori szempontnál mégis csak igazságosabb és Istennek tetszőbb cselekedet lett volna az, ha az öreg asszony az egyik kis rokont nem a másiknak a koldúsbokra juttatásával tette volna gazdaggá, hanem megosztotta volna köztük az örökséget.

A hét sváb c. regény (1916) a drámává való átdolgozásban *A fekete lovas* címet kapta (1919). — A drámának a cselekvény egységessé tömörítésére kellvén törekednie, a regény anyagából csak az 1848—49-iki szabadságharc keretébe tartozó részleteket vehette fel magába. Pedig a regény legfőbb hangulati szépsége abból az utóhang-féle részből árad kifelé, amely a szabadságharc egykori ifjú nemzetörét mint élemedett korú, meghiggadt kedélyű, az elmúlás gondolatával barátkozó nagyapát mutatja be, a „hét sváb“ hazafias szövetségének egyetlen még élő tagját, amint közös fogadalmukhoz híven sorra köszönti a hat halott bajtárs szellemét. Ez a negyvenévi multra való mélabús visszatekintés, melynek egyik megható mozzanata a nagymama gyermekkori porcellánbabájának a föld mélyéből való előkerülése, — az idő mindent elsimító, csaták zaját túlélő hatalmának ez az elégikus megéreztetése szükségképen kiszorult a drámából. Pedig, ismételjük, Herczeg művészi tudatossága *A hét sváb* c. regény témájában az egy évig tartó forradalmi zürzavar mögé rendkívül hatásos ellentétképen mélyíti el nemcsak az emberi átlagos életidőnek, hanem magának az örökkévalóságnak a távlatát. „...Az öreg hegy odafönn egyet aludt és mikor egy tündöklő tavaszi napon újból fölébredt és lenézett a völgybe, úgy rémlett előtte, mintha odalenn valami megváltozott volna. A mult héten — vagy régebben volt? — a nádasban kopjás vademberek kergették a bőlényt. Másnap parányi lovasok jöttek észak felől, sokan voltak és úgy nyüzsögtek a Ludason, mint a vándorhangyák.

Ott lovat áldoztak az ő ázsiai istenüknek. Tegnapelőtt megint délfelől jött valami félholdas sereg, ezek asszonyokat is hoztak magukkal nyurga tevéken. Úgy megtelepedtek, mintha örökké itt akarnának maradni, de hamar megeredt az északi szél és attól a tarkán virágzó déli nép fakulni és fonnyadni kezdett, majd párává foszlott. Tegnap újabb vendégek jöttek, azok azonban lándzsa helyett kapát hoztak a válukon. A föld is olyan, mint az égboltozat. Csakhogy odafönn felhők, odalenn meg emberek vonulnak. Olykor megdörög az ég és olykor furcsa hangokat hallani a földről. „Dicsőség — gazdagság — szerelem — élet...” A hegyről tekintve úgy látszik, mintha minden ember és minden felhő másféle volna, de azért mégis mind egyforma. Hogy milyenek a maguk valójában, az talán sohasem fog kitudódni, mert nagyon is hamar elhordja őket az esti szél...” A regény az ilyen részletekkel mélyen elgondolkoztat s költői hangulatba ringat bennünket, — a dráma azonban nem tud velük mit csinálni. Sok drámaíró nem akarja ezt elhinni, sajnálja feláldozni a hangulatos reflexiókát, ezek aztán a drámában csak unalmat árasztanak magukból, — Herczeg azonban drámaírónak is rendkívül tudatos művész, tisztában van vele, mit és hogyan használhat fel egy regény anyagából.

Az *Akinek szerencséje van* c. rövid elbeszélés¹ azt az adomaszerű esetet adja elő, hogy egy Kelemen nevű férfihoz, mikor egy férjes asszonyt vár szerelmi találkozására, beállít vendégként a nagybátyja, a szemendriai apát, kényelmesen elhelyezkedik nála s nagyon meg van elégedve, mert az asztalon levő finom vacsorát iránta tanúsított figyelmességnek gondolja. Kelement majd megüti mérgében a guta, mert közben csakugyan megérkezett az asszony a találkára, de minthogy Kelemennél vendég szállá-

¹ A *Böske, Erzsi, Erzsébet* c. kötetben.

solta el magát, sértődötten tovább ment... Mikor aztán a jóllakott vendég félrevonult a szalonba, Kelemen pedig tehetetlen dühvel próbált beletörődni a sors kegyetlen tréfájába: egyszerre csak beront hozzá egy indulatos, gyanakvó és fenyegető ábrázatú ember, a találkára ígérkezett nőnek a férje, aki biztosra veszi, hogy hűtlen feleségét Kelemen házában fogja megtalálni. De egy idegen férfi vendéget talál, még pedig papot — s bocsánatkérések között távozik roppantul örvendve saját felsülésén; de nem kevésbé örül Kelemen is a dolgok ilyen fordulatán s szívében hálát ad a kegyes Sorsnak... Ezt a témát is feldolgozta Herczeg egy egyfelvonásos drámában is, ily cím alatt: *Karolina, vagy: Egy szerentsés flótás*. A cselekvény lényege az átdolgozásban is ugyanaz maradt, de egyes árnyalati finom különbségek itt is rávallanak Herczeg tudatos művészetére: a Mária Terézia korabeli Bécs kedves couleur locale-t teremt a derűs jelenet számára, a darab végén pedig a szerelmes ifjú kiábrándulása és nagy lelki átalakulása eredeti jelleget ad a már másunnan ismert témának.

A *rejtelmes özvegy* c. kis novellában¹ Dobozy beható lélekelemzés módszerével jellemez barátja előtt egy szép szőke asszonyt, ennek rejtelmes kedélyváltozását. Az író aztán tudtunkra adja, hogy a rejtelmes kedélyváltozás, amely csakugyan feltűnő volt egy kirándulás alkalmával a máskor mindig jókedvű fiatal özvegyen, abból eredt, hogy az új cipője nagyon szorította a lábát!... Ezt a novellát szintén átalakította Herczeg egyfelvonásos vígjátékká *A holicsi Cupido* cím alatt, épen olyan ügyesen adva meg a Mária Terézia korabeli színezetet a témának s épen úgy szolgálatába állítva a kibékítő befejezésnek, mint ahogy az előbbi példánál láttuk.

De nemcsak ilyen — hogy úgy mondjuk —

¹ Az *Arianna* c. kötetben.

egyenlő rangú változatai vannak Herczegnél egy-egy témának. Gyakori eset, hogy egy-egy novella témája nem magában ad ki egy új drámai művet, hanem ennek csak egyik alkotórészévé válik. A *Lovag és kalmár* c. novellából¹ Achill leleplező furfangja átköltözött először a *Husztli Huszt* c. elbeszélésbe, majd pedig ennek drámai átdolgozásába, *Az ezredesbe*. A *Megcsaltak valakit* c. elbeszélés² témája, hogy t. i. a mamlasz (vagy ilyennek látszó) férj helyett a szerelmes házibarát lesz féltékennyé az asszonyra s a gyanúkokok fürkészésével, a nő vallatásával gyötri magát : ez a motívum a *Kék róka* c. vígjáték tárgyának egyik főalkotóeleme (villamosjegy, cipő mint áruló bizonyítékok stb.) — *Az emberölő* c. elbeszélés³ tárgya : Alpáry halálos végű párbajának igazi oka, pontos másolatban belekerült az *Első vihar* c. színműbe ; az Alpáry-név is megmaradt, csak a „gyilkos”-nak a neve változott át Prutkay őrnagyból Dobó Oszkár-ra. — A *Lehel* c. elbeszélés⁴ témája szintén az *Első vihar*ba olvadt bele, még a Lehel-név is változatlanul megmaradt. — A *házibarát*⁵ c. elbeszélés komikai témája, hogy t. i. a házibarát kényszeríti a pipogya férjet a „bűnös” feleségtől való elválásra, utóbb aztán maga szeret bele az asszonyba és nőül veszi : a *Kék róka* cselekvényének a tengelyévé vált. — *Az asszonyevő* c. elbeszélés⁶ hőseit, aki nem igazi szerelmi sikerekre vadászik, hanem csupán arra, hogy ilyesmit higgyenek és beszéljenek róla az emberek, megtaláljuk *Az emberölő* és az *Első vihar* Alpáryjában épúgy, mint a *Kék róka* Trill bárójában. — *Az Egy kard-affaire* c. elbeszélésből⁷ a cselek-

¹ *Az Elbeszélések* c. kötetben.

² Ugyanott.

³ Ugyanott.

⁴ *Az első fecske és egyéb elb.* c. kötetben.

⁵ *Az Arianna* c. kötetben.

⁶ *Az Elbeszélések* c. kötetben.

⁷ *Mutamur* c. kötetben.

vény kerete („Pollacsek úr üzletvezetőjének“ jubileuma) egy egész vígjáték cselekvényének a keretévé vált. A *három testőrben*.

A példákat még szaporítani lehetne, de fölösleges. Dolgozatunk végén, a Függelékben adatszerűen és idézetekkel is feltüntetjük, hogy a rengeteg sok téma-változat nemcsak tartalmilag vall egymásra, hanem legtöbb esetben szóról-szóra való megismétléssel van dolgunk. Nem megrovásképpen, csak jellemzésképpen említjük ezt. Herczeg egyéniségében ez, úgy látszik, germán tulajdonság, a gyakorlatias, rendszeres, *takarékos* alkotásmód bizonyítéka, mely a jónak mutakozó témákat vagy téma- és stílus-elemeket kétszer-háromszor vagy akár többször is felhasználja, más-más feltalálásban, azzal a szabatos műgonddal, mely tudja, hogy mit hogyan, hol, hányféleképpen lehet művésziileg érvényesíteni.

Herczeg előadó művészetének hatásossága jó-részt épen abban rejlik, hogy Herczeg úgyszólván mindig alkalmazni tudja a megjelenítés drámai, közvetetlen módját olyankor is, midőn látszólag az epikai műfaj keretén belül marad. Az epika és dráma közötti *átmenetre* sehol sem találunk világosabb példákat, mint Herczegnél. A *Virág, bók c. „novella“*, a „Kaland és egyéb *elbeszélések*“ c. kötetnek ez a befejező darabja külsőleg drámai jelenet mezébe van öltöztetve. De ha a magán- és párbeszédek nincsenek is külsőleg jelezve, mindazáltal a Herczeg-novellák tekintélyes hányadát lehet drámai magán- vagy páros jelenetnek minősítenünk, mert — mondhatni — csak nyomdatechnikai szempontból különböznek írónk szellemes és hatásos egyfelvonásaitól. Pl. a *Bujdosó emlékekben*¹ egy férfi mond el egy kis társaság előtt egy kísérteties történetet a halálvonatról, mely elhalt kedveseinket

¹ Az *Elbeszélések* c. kötetben.

szállítja az örökkévalóságon át ; az elbeszélés vacsora után történik, őszi estén, eloltott lámpa mellett, csak a nagy kandalló tüze világít : — ime a magán-jelenethez még a „színpadi utasítás“ is mellékelve van.

Vagy figyeljük meg pl. a *Böske, Erzsi, Erzsébet* c. elbeszélést. Észrevevesszük, hogy a hármас cím mintegy a vígjátéki, tehát drámai cselekvény hármас tagoltságának felel meg, maga a történet készen kínáلكzó vígjátéktéma. Ime az elbeszélés rövid tartalma :

Bözi. A kis Hartay Bözi rendkívül ügyes, magát behízelegni tudó lányka volt. A kis nénikém és Bözi játszótársak voltak, s mikor a nénikém meghalt, gyászoló édesanyámat nagyon meg tudta hatni és elérzékenyíteni Bözi, amint a kis halott árván maradt babáival játszadozott. De mint később kisélt, csak azért járt hozzánk s azért színeskedett anyám körül, hogy a babákat megkapja.

Erzsi. Újdonsült jogász voltam, Erzsi pedig két évvel fiatalabb, szép eladó leány. Nagyon szerelmes lettem bele, annál inkább, mert félreértettem írántam tanúsított kedves viselkedését, ami csak ravasz számítás volt részéről, hogy gazdag mostohabátyámat, Gyurkát féltékennyé és még szerelmesebbé tegye. Épedve vártam vissza a fürdői nyaralásból, s ő onnan — mint Gyurka bátyám menyasszonya tért vissza. Le voltam sujtva.

Erzsébet. Gyurka és felesége Pestre költöztek. Erzsébet meghívott engem magukhoz. Nagyon kedves volt hozzám (én most harmincötéves tisztviselő ember vagyok, épen most kaptam kir. tanácsosi címet). Erzsébetnek van már egy tizenhat-tizenhétéves szép nagy leánya : Liza... Erzsébet kedveskedése megint nem volt céltalan és önzés nélküli. Lizát eljegyeztem. — Csak egy kis stiláris változtatásra volna szükség, s készen kapnánk egy jóízú,

mulatságos, életképszerű vígjátékot az ügyes és furfangos Erzsiről, a Kisfaludy Károly-féle ártatlan komikai modorban.

A *Lélekrablás* c. regény 34. lapján megjegyzi az író: „Mindez, amit eddig elmondtam, tizenegy esztendővel a tulajdonképeni elbeszélésem előtt történt.” A regénynek ez a bevezető része tehát egészen azt a szerepet játssza, mint sok drámában az ú. n. *előjáték*. A regényírónak módja volna arra, hogy a Hajnal lelki fejlődését a maga szakadatlan folytonosságában mutassa be; de nem így tesz, hanem úgy, ahogy a drámaíró kénytelen tenni: bemutatja a tízéves Hajnalkát s a harmincéves Sárkányt, aztán tizenegyévi időközt átugorva, a huszonegyesztendős Hajnallal s a negyvenegyéves Sárkánnyal találkozunk, a közben eltelt évtized kiesik szemléletünk köréből. Ez az eljárás nem a regény, hanem a drámaíróra vall, aki az életviszonyok összefüggő sorozatából csak a lényeges mozzanatokat választja ki, azaz drámailag tagolja és tömöríti a témát.

Mikor *Az élet kapuja* c. regény végén a nagy tervében csalódott Bakócz Tamás a török elleni keresztes hadjárat szerényebb tervét forgatja agyában, unokaöccse kérdésére megnevezi a kiszemelt keresztes-vezért: Dózsa György! A drámai csattanónak pontosan ugyanaz az alkalmazása ez, mint *A híd* c. szomorújáték I. felvonásának csattanós végszava, mikor Draskóczy megnevezi Széchenyi előtt a jurátus-küldöttség vezetőjét: Kossuth Lajos! Egyik név sem mond semmit annak a számára, akihez a regényben, illetőleg a drámában intézve van, a hatás titka éppen abban rejlik, hogy a későkori közönség már tudja a megnevezett két emberről azt, amit a költői mű szereplői még nem tudhatnak... s az egykor ismeretlen, de azóta történelmivé vált név hallatára villanyos rendülést érez lelkében.

Herczeg regényei tehát igen gyakran mintegy

átmenetet mutatnak a drámai műfaj otthona felé. Viszont pl. a *Baba-hu* c. egyfelvonásos „komédiát” olyan előjáték vezeti be, amely már nem is az elbeszélő prózai műfaj keretébe nyúlik át, hanem valósággal tudományos értekezésnek, elméleti fejtegetésnek tekinthető, az előadó színész is jegyzeteibe tekintgetve olvassa fel a színházi közönség előtt. Színi előadás idején a korhű színpadi öltözet kérdésének elméleti megvitatása, a művészeti jogosultság szempontjából mindenestre merész és kényes vállalkozás, — de merész és kényes cél utalta a mostani esetben Herczeget a szokatlan eszköz igénybevételére. — A *Baba-hu* cselekvénye látszólag a középkorban, az Attila halálát követő időben történik, a szereplők: alánok, burgundok, bizánciak, rómaiak, afrikai zsoldosok. De a középkori áttetsző álarc alatt rögtön felismerhető, hogy itt az 1914—18-iki világháború győztes nemzeteiről van szó, az angolok és franciák kultúr-államától kezdve az afrikai gyarmatok színesbőrű, félvad lakóiig. Milyenek ezek a modern győzők, a világ mai urai? Ruházatukban, fegyverzetükben, életük külső berendezésében művelt, eszes, XX. századi emberek, — de lelkükben, erkölcsi felfogásukban középkori barbárok. Hogy régimódi jelmezek ne homályosítsák el a jelenkort pellengére állító cselekvény vakító fényű célzatosságát, az író a színházigazgató útján az előjátékban bejelenti, hogy korhű jelmezek helyett mai, modern öltözetben fognak játszani a színészek. Igaz — mondja az igazgató —, hogy a színészek bolondságnak tartják ezt a színpadi rendezésmódot, de ő, az igazgató, ragaszkodik újszerű álláspontjához s mindjárt meg is okolja, hogy miért. Az előjáték ezt a megokolást tartalmazza s szellemesség dolgában még Herczeg írásai közt is ritkítja párját. Mutatóba hadd idézzük belőle a következő részletet:

Meinhart, a színház vezetője: „... Régi tapaszt-

talás, hogy az úgynevezett históriai jelmezek teljesen meghamisítják a történelmi darabok levegőjét. A szokatlan szabású, rikító színű primitív öltönyök a nézőben állandóan egy rég letűnt kor hangulatát tartják ébren. Azt lehetne mondanunk: a históriai jelmezek valami dohos, antiquarus levegővel töltik meg a színpadot. Pedig ez teljességgel hamis beállítás, mert a népvándorlás a maga korában nem volt *mult*, hanem *jelen*; nem volt *történelem*, hanem *élet*. Az *akkori* kosztümök modern benyomást tettek az *akkori* emberekre. Ha már most a népvándorlás korát restaurálni akarom a modern ember előtt, ha mint *való életet* akarom bemutatni a multat, akkor célo-mat úgy fogom leginkább megközelíthetni, ha mel-lőzöm az avult kosztümöket és divatos ruhákba öltöztetem hőseimet...“

Az egyik színész, aki őrnagy-szerepet játszik, a közönség elé lépve, vitatkozni kezd Meinharttel.

„*Őrnagy*: Ha a rómaiak Mercedes-autón járnak és a burgundok Prince of Wales-cigarettát szív-nak, miért kell akkor ezt a darabot a népvándorlás korában játszani? Sokkal logikusabb és becsülete-sebb eljárás lett volna, ha a mai korban játszadjuk.

Meinhart: A mai korban? Az képtelenség, mert a darab hősei nem mai emberek, hanem népvándor-láskorabeli jellemek, — szóval barbárok.

Őrnagy: Hogy volnának barbárok, mikor ön szerint ismerik a modern technika minden vív-mányát?

Meinhart: Pardon, pardon, a mai embert a középkorítól nem a technika fejlettsége különböz-teti meg.

Őrnagy: Hát micsoda?

Meinhart: A fejlett kultúra.

Őrnagy: És a kultúra micsoda? Nem fejlett technika?

Meinhart: Hogy volna az? Ha a mai szenegál

néger autón jár, cigarettázik és gépfegyverrel lő — kultúrember azért ?

Örnagy : Az nem.

Meinhart : No lássa ! A kultúra nem a gépekben van, hanem a lelkekben. Maradjunk meg a katonai példa mellett. Mi különbözteti meg a középkori katonát a maitól ? Hogy nyílzáporral vagy shrapnell-tűzzel pusztítják-e egymást, az ugyan különbség, de nem lényeges. A döntő különbség nem a harcos felszerelésében, hanem a világfelfogás, az erkölcsi érzület különféleségében, szóval a kulturális nívóban van. A mai katona nem érez személyes gyűlöletet az ellenséges katonával szemben, mert megérti, hogy azt ép oly morális kényszer vitte bele a háborúba, mint őt magát. A mai katona a nőket és a fegyverteleneket nem tekinti ellenségnek : ő humánus a legyőzöttekkel szemben és tiszteli a magántulajdont.

Örnagy : Szép, szép, de el fogja nekem hinni a közönség, hogy én, amint itt állok, egy középkori harcos vagyok ?

Meinhart : El fogja hinni, ha a színészek magukkal fogják hozni a színpadra a középkort, nem a nadrágjuk szabásában, hanem a lelkük szabásában. Végre is a középkori és a XX. századbéli ember között oly nagy az észbeli és erkölcsi különbség, hogy a művelt színházlátogató egy pillanatig sem lehet tévedésben. Sőt én azt hiszem, ha a mi nagyműveltségű közönségünk észre fogja venni, hogy megkapja a középkorból azt, ami a legjellemzőbb és a leglényegesebb : a középkor *lelkét*, akkor szívesen el fogja nekünk engedni az aprólékos külsőségeket. Mert a történelemben és a történelmi színműben is ez a fontos : a lélek — a kor lelke !...“

A darab tartalma teljesen igazolja az igazgató dramaturgiai reformját. A modern külsejű, fejlett technikai képzettségű szereplők lelkileg középkori barbároknak bizonyulnak. A világtörténelem leg-

nagyobb háborújának győztesei az emberiség erkölcsi eszményeinek legvétkesebb bemocskolóivá és meghamisítóivá lettek. Magukra ölthetik ők a legmodernebb, legcsillogóbb szólamoknak hazug jelmezeit, — lelkükben és cselekedeteikben a középkor állatias kegyetlenségének és alacsonyrendű kapzsiságának a képviselői maradnak az utókor ítélőszéke előtt.

V.

Ha meggondoljuk, hogy Herczeg Ferenc német-ajkú lakosság közt német szülőktől született s iskolás koráig egyáltalában nem tudott magyarul: csodálattal kell adóznunk a demosthenesi önképzés azon párját ritkító példájának, amely Herczeg magyar *stílművészetében* élénk tárul. Demosthenesnek egy nagyigényű, elkényeztetett népet kellett szónoki művészetével elragadnia (épen ez a körülmény tette helyzetét nehezzé, sikerét annál nagyobbá): — Jókai káprázatos hatású mesemondó szereplése óta a művelt magyar olvasóközönség is úgy el van kényeztetve a szépprózai előadásmód terén s ebben a tekintetben oly nagy igényeket támaszt kedvenc íróival szemben: hogy Herczeg mai kivételes népszerűsége kellő mértékül szolgálhat annak a szellemi teljesítménynek az értékeléséhez, amellyel írónk a magyar nyelv szépségének és gazdagságának elsőrangú birtokosává küzdötte fel magát.

Magától értetődik, hogy a magyar nyelv birodalmának ez a győzelmes meghódítása nem történhetett meg máról holnapra. Ifjabbkori műveiben Herczeg néha még „el-elszólja magát“ (Oláh G.), beleütközve a magyarosság egyik-másik kényesebb törvényébe. De ezek a nyelvi szeplők alig tűnnek szembe s idővel egyre gyérülnek.

Első regénye, a *Fenn és lenn* természetesen az előadásmód és a nyelv dolgában is magán hordozza

a kezdetlegesség nyomait. Ma már csak ebből az első kísérletből tudjuk, hogy Herczegnek is át kellett esnie a Jósika-féle stílus néhány avult modorosságán. „Az idegen, ki véletlenül erre kocsizik, megtudja kevei kocsisától, hogy a kastélya a Lovrich bárók tulajdona...“, „E pillanatban váratlan tünemény vonta magára (Béni) figyelmét...“ stb. stb. — olyan avatag kellékei a romantikus regénystílusnak, hogy szinte múzeumi érdekességgel hatnak ránk Herczeg nyelvi művészetének modern eleganciája közepette. Legfeltűnőbb e rozsdás Jósika-ereklyék közt a „valaminek neme“-féle kifejezés sűrű használata : „Egy neme a reakciónak volt ez“, Etel „a megvetés egy nemét érezte ellene“, „Csapó úr művészi tökélyre vitte a munka e nemét“, „egy neme a honvágynak lepte meg régmúlt napok után“ Attilát, „a meg-szégyenülés egy nemét érezte“ ugyanő... Ilyen régmódi hagyaték az efféle szólás is : Jolán barna arca „bájos ellentétet alkotott szőke hajával“, a Bóditz „élénken villogó fekete szeme meglepő ellentétben volt hófehér hajával“ stb... Az eddigi példák nincsenek összefüggésben írónk német származásával, hiszen ezek a nyelvi kezdetlegességek Jókai fiatalkori műveiben is sűrűn előfordulnak s a Scott Walter-féle romantikus regénystílus közös szótáráig nyúlik vissza az eredetük. De jellemző Herczeg tudatos nyelvi önképzésére pl. az, hogy míg a *Fenn és lenn* első kiadásában (1890) a Pogány-család nyaralója „jóltevő ellentétet képez a (Lovrich-féle) komor úri lakhoz“, második kiadásban (1903) már kissé magyarosabbá van téve ez a kifejezés így : „jóltevő ellentétet *alkot*“...

Ami már most a magyarosság szempontjából mutatkozó nyelvi szeplőket illeti, találunk példát a helytelen szóhasználatra, t. i. a hasonló hangzású szavak („homonyma“) felcserélésére, mikor pl. a szoba padlása helyett a szoba *padmalyáról* beszél írónk (*Lélekrablás* 144. l., *A honszerző* 45. l.). Hibás néha

a szóvonzat : Sárkány „megcsömörlötte a politikát“ (*Lélekrablás* 182. l.). Néha az összetett szó ragozása helytelen : „születésnapomat“ (*Idegenek között* 5. l.), ehelyett : születésem napját, — de az ilyesmi iránti érzék rohamosan gyengül a színmagyar vidékek szürlötteiben is). Sem nem magyaros, sem nem jóhangzású az összetett jövőidő halmozása : „Föl fognak kapni, divatba fognak hozni, de ki fogok ismét kopni a divatból“ (*Mutamur* 142. l.). Találkozunk olykor-olykor az „egy“ határozatlan névelő fölösleges, németes használatával is, de erre a megrovásra szintén rászolgál akárhány olyan írónk is, aki talán semmi más nyelvet nem ismer a magyaron kívül. A magyaros szórend ellen vét Herczeg az efféle kifejezésekben : a Lovrich-kastély kertjén „észrevehető, hogy évtizedek óta fűrészt és kertész-ollót nem látott“ (*Fenn és lenn* 10. l.), „a legfiatalabb közülök is túl van már az ötvenen“ (*Kilenc egyfelvonásos* 19. l.) ; Simon gróf „készségesen elismeri a tudós tanár — mert következetesen tanárnak nevezte a tanítót — szellemi fölényét“ (*Arianna* 155. l., a birtokviszony ilyen kettészakítása az élőbeszédben lehetetlenség a birtokosjelző megismétlése nélkül)... A jelzők túlságos halmozása is nehézkesé, hosszadalmassá, magyartalanná teszi a mondatszerkezetet : „Az állati erejünkben bizakodó, bivalynyakú, dölyfös ábrázatú fiatal legények oldalán a lovascsaták minden körmönfont mesterfogását kitanult, irtóztató sebforradásoktól elrútított öregek ügetnek“ (*Pogányok* 18. l.), „A padokban egyforma feketeruhás, a naptól és a szélről kicserzett arcú, nehézkes járású, az örökös munka fáradsalmaitól meghajlott csontú parasztok szorongtak“ (*A hét sváb* 13. l.).

De Herczegnek gondolkozásmódja is, stílusa is mindinkább benső közelségbe kerül a magyar géniusszal. Szinte rajta lehet kapni, hogyan ragad meg az emlékezetében s hogyan válik kedvessé reá nézve

egy-egy jó magyaros kifejezés. Ilyen pl. a sajátos, átvitt értelemben használt *bomlik* ige. A magyar nyelv ezt az igét rendszerint célhatározói kapcsolatban szereti alkalmazni: „bomlik valamiért vagy valakiért”, egymagában inkább csak tiltó mondatként fordul elő: „ne bomlj!” Herczeg a bolondos jókedv szilaj mozgékonyosságát fejezi ki ezzel a szóval, és pedig a *Simon Zsuzsa* c. regény írása idején tetszett meg neki ez a kifejezés: „A ló nyerítve bomlott körülötte” (21. l.), „a kocsi mellett két nagy kutya bomlott, Sobri és Patkó” (43. l.), Zsuzsa „másnap reggel megint kesztyű és kalap nélkül ott bomlott Bandival a kertjükben” (44. l.). — Ugyanígy megfigyelhető a „nyeregből száll” és több efféle szólás bevonulása Herczeg szókincsébe.

De persze a nyelvi tősgyökeresség terén Herczeg nem akar, nem is akarhat versenyezni olyan íróinkkal, akiket tehetségük épen ebben az irányban tesz kitűnőkké. Herczeg nyelvművészete más szempontból érdemli meg a legteljesebb méltánylást. A stilisztikai erények közül különösen a *szabatosság* az, amelyre kifogyhatatlan példatárul szolgálhat Herczeg költészete. Mondatfűzései, beszédfordulatai, szólásmódjai sokszor éppen nem a tősgyökeres magyar nyelv lelkétől lelkezettek, de hogy igen nagy magyar szókincse van, azt szembetűnően érezteti a rokonértelmű szók („synonyma”) bámulatosan biztos és találó alkalmazása. Szatirikus hajlandóságú író nem is nélkülözheti ezt a fegyvert; Herczeg iróniájának és szarkazmusának borotvaéles pengéje pontosan odavág, ahova céloz, csak ott és úgy sebez, ahol és ahogyan szükségesnek látja ezt a sebészi beavatkozást. De nemcsak mint szatirikust tünteti ki Herczeget a rendkívüli mértékű nyelvi szabatosság, hanem általában is ez az ő stílusának legegységibb, tehát legjellemzőbb tulajdonsága. Egyúttal ebben találjuk meg az okát és magyarázatát annak a már említett feltűnő körül-

ménynek is, hogy Herczeg műveiben rengeteg sok helyzet, jellemvonás, egyéb motívum, szólásmód, fordulat *ismétlődik*. T. i. az olyan írók, akiknek a látás- és kifejezőmódja nem szabatos, ezt a fogyatkozásukat minél nagyobb változatossággal, a rokonszomszédos szavak (különösen a jelzők) halmozásával igyekeznek — ösztönszerűleg — feledtetni, illetőleg ellensúlyozni; nem a szeg *fejére* ütnek *egy*et, hanem köröskörül mindegyik oldalra sokat, s így a külső és szószerinti ismétlődések talán kevésbé gyakoriak náluk. Ellenben Herczegnél a legrokonszomszédosabb szók is más-más árnyalatát fejezik ki a közös fogalomkörnek, azaz egymással fel nem cserélhetők, se három-négy olyanféle jelentésű szóval nem pótolhatók. S minthogy Herczeg feltaláló tehetsége (invenciója) nem tágkörű, nem gazdag: a helyzetek és jellemek részben vagy egészben gyakran ismétlődnek; már pedig ugyanannak a helyzetnek, jellemnek, cselekvényfordulatnak az igazán szabatos megfogalmazása, nyelvi kifejezése szükségképen azonos, — innen származik a stiláris ismétlődések kivételesen nagy tömege; ha egyszer megtalálta Herczeg egy fogalomra a legszabatosabb, vagyis az egyedüli pontos szóbeli kifejezést, akkor ezt az utóbbit úgy raktározza el emlékezetében, hogy az illető fogalom minden későbbi fölmerülése rögtön és biztosan fölleveníti a hozzákapcsolódott, teljesen ráillő nyelvi köntöst is.

Herczeg szabatos írói művészete tehát főképpen abban nyilvánul, hogy az elvont, fogalmi jellegű témát *átviteles* módszerrel érzéki szemléletünk körébe vonja, az érzékelhetővé vált témát aztán a lehető legpontosabb nyelvi eszközökkel rajzolja elénk. Leírásai mögött tehát ott látjuk a jelképszerűség távlatát, a megszemélyesítő, emberiesítő szemléletmód szimbolikus mélységét, de még ez a jelképes háttér sem vész bele a sejtelmek ködébe, mint a szimbolista íróknál, hanem — mondhatni — szabatos, világos,

néha szinte aprólékos összefüggésben van az előtérben álló tulajdonképeni leírással.

Gondoljunk pl. *Az arany hegedű* c. regény bevezetésére. Kitűnően szép, szemléletes leírása a felhős égnek s a bekövetkező viharnak. Magában véve is értékes volna ez a leírás, de művészi hatásának nagyobb része attól kezdve érvényesül, mikor már tudjuk, hogy az égiháború színhelyének és lezajlásának szemünk-fülünk számára való megjelenítése voltaképen a magyar nemzet sorsdöntő küzdelmének, a világtörténelem legnagyobb háborújának természeti párhuzama, előre megvillantott jelképe. Az ilyen módszer persze közös szokása a költőknek, de épen nem közös szokás az a fogalmi és nyelvi szabatosság, amely Herczeg enemű leírásait jellemzi.

„A királyi palota barokkupolái feketén és súlyosan sorakoztak az ég alján, mint útra kész elefántkaraván. A budai várhegy fölött széles, aranysárga tűzfolyam ömlött végig az alkonyi égen. A tűzfolyamon sötétkek felhőgályák vonultak föl. Némán és komoran, alattomos sietséggel vitorláztak egymás nyomában. A fedélzeten bikaszarvú, oroszlánsörényű felhőemberek kuporodtak. Vajjon miféle vészes rakományt hoztak?” Ime fantasztikus volta mellett is milyen szabatosan szemléletes kép!; szinte kedve volna az embernek az elefántkaravánt és a gályák legénységét szárazföldi és vízi csapatnemek nevével különböztetni meg egymástól... Most — hogy úgy mondjuk — hangszemléleti mozzanat ragadja meg a figyelmünket, hogy aztán végignézhezzük magának a viharnak a lefolyását: „Nagy messziségből halk egészen halk, mély zengésű hördülés hallatszott. Éhes felhőoroszlánok követelő szava. A Dunapart palotái meglapulva néztek farkasszemet a közeledő veszedelemmel... Olyan rettenetes égzengés támadt, hogy a ház (az Aratóék háza) megrendült alapjaiban. Gyémántos villámkardok százai szabdalták a fekete

éjtszakát és harsogó özönvíz szakadt a háború forró lázában álmodozó város nyakába“... Egyszerre megérkezett a fővárosba a hadüzenet híre. „Most már tudta (Arató) István, hogy miféle rakományt hoztak az égen úszó felhőgályák. Új végzetet hoztak az emberiségnek. Egynehány embernek hírt és dicsőséget, ezreknek gazdagságot, százezreknek halált, millióknak gyászt és szenvedést“... A nagy vihar lezajlása után „a budai hegyek fölött hosszan elnyúló, sápadt felhők pihentek mozdulatlanul a holdfényben; az ember azt hihette volna, az égiháború halottjai...“ — Hát nem szembetűnő-e Herczeg ábrázolásmódjának szinte aprólékossáig menő szabátossága, mely nemcsak a szemléleti kép egyes mozzanatait különbözteti meg pontosan egymástól, hanem a jelkép mögött lappangó fogalmi jelentést is közelünkbe hozza, érzékeny logikai mérlegre vetve a kérdést: mit várhatnak a háborútól a nehányak, az ezrek, a százezrek, a milliók?

Elég lesz, ha még egy példára hivatkozunk, a *Pogányok* c. regényből (244. l.). Zenóbia sajkája úszott a Dunán. „Fehér, lilaszínű, sárga nagy virágok tarkáltak a holt folyóágban. Valamennyien fonnyadtak, bágyadtak és álmosak. Bűnös asszonyok, akik a halálos ítéletüket várják és közbe a mesés boldogságról álmodoznak, amely a vesztüket okozta. A nyári éjtszakák illatos mámorára emlékeznek vissza, a vad táncra, amelyet a déli széllel jártak, a tüzes csókokra, melyeket a napsugárral váltottak. Dérpallosával közeledik már a bakó... Fenn pedig, a parton gyeprüzsabokrok állanak. Teli vannak csipkebogyókkal, amelyek pirosak, fanyarak és dacosak, mint a szüzeány szája. Az okos szüzek odafenn is hallják a bakó közeledő lépteit. Keserűség fogja el ekkor a szívüket és bús irigységgel nézik a hóbertos asszonyvirágokat, akik oly szívesen halnak meg“... Mily világosan kiélezett az ellentét a kétféle virág-

faj (s az általuk jelképezett kétféle női jellem) között, mily szabatos elemzése az emésztő boldogság módzatainak (illatos mámor, vad tánc, tüzes csók) és milyen szabatos szereposztás a megszemélyesített őszi dér — a pallosával füvet-virágot lenyakazó hóhér — számára!

Az idézett példákban látnivaló, hogy Herczeg stilművészete tulajdonképpen az ú. n. átviteles beszéd-mód szabatosságában nyilatkozik meg, a hasonlatok és metaforák találó igazságában, finom újszerűségében, vagy részletező gondosságában és szemléletességében. Hogy a költői átvitel művésziessége és hatásossága terén mily sok fokozat lehetséges, mindnyájan tudjuk tapasztalásból. Herczegnél akad — igazán csak kivételképpen — egy-két olyan kifejezés, amelyekben a jelentés-átvitelnek nincs meg a kellő szemléleti alapja s ezért művészeti szempontból sikertelen. Mikor pl. Pálfalvy azt mondja: „ifjúságom minden acélos ereje elfonnyadt“ (*A kivándorló* 19. l.), — kellemetlen hatású képzavar támad szemléleti tudatunkban, mert az *acél* és a *fonnyadás* között nincs meg az átvitel természetes útja. — Másik példa: „Egy nap azonban olyat mondott az ifjasszony, amitől a már-már eliszaposodó vizsgálat új lendületet kapott“ (*Tűz a pusztában* 61. l.) — itt is zavarosnak érezzük a képes beszédet, mert az *eliszaposodás* szemléltető jelentése nem tud társulni a *lendület* szintén érzékletes fogalmához... De az efféle nagyon gyér kivételek igazán arra valók, hogy megerősítsük velük a szabályt, mely Herczeg stilművészetének legszembeötlőbb oldalául a hasonlatok és metaforák hatásosságát állapítja meg.

Néha a hasonlatnak mind a két tagja érzékelhető fogalom, az átvitel csupán egyik természeti tünemény jellemző vonását ruházza át egy másik természeti jelenségre, de a hasonlat mégis hatásos, mert újszerű s szemléleti alapját mindnyájunk tapaszt-

talata elfogadja és igazolja. Pl. a gyümölcsfák virágzása idején közkeletű szólásmód „virágtenger”-ről beszélni, — de figyeljük csak meg, mily részletező finomsággal és milyen szabatos szemléltetéssel dolgozza ki Herczeg ezt a köznapi szólásmódot művészi stílus-elemmé :

„A nyíló galagonya- és kökénybokroktól olyan fehér volt a dombtelek, mint a tavaszi vihartól tájékozó tenger. A kis város végén a fehér özönvíz, mely elöntötte az egész vidéket, zátonyra talált és hatalmasan fölgaskodó hullámokkal ostromolta, óriás kavargó tölcserrel körülfolyta a Torontálné kis kerti lakát. A nyíló mandulafák és barackfák, a körtefák és a bodzafabokrok virágzó fürgetege kidagadt a kertkerítés fölött, odabenn pedig elöntötte az utakat, csipkés hullámai körülözönlöttek a házat és körülnyaldosták az alacsony tetőt. Olyan volt, mintha a tavasz kiáradt volna medréből és el akarná nyelni az egész világot...” (*Az első fecske és egyéb elbeszélések.* 57. l.)

Hogy aztán egy kedves és találó hasonlat megnyíre meg tud tetszeni Herczegnek s alkalomadtán mily szabatos egyezésű másolatban folyamodik hozzá több ízben is, egyszer részletekig menő pontossággal, máskor csupán a lényegre szorítkozó rövidséggel: meggyőzően mutatják az imént idézett példa következő párjai :

„Valóban kitavaszkodott. A sápadt felhők megnyíltak és kavargó virágfürgeteget zúditottak a hegyekre. A szél újjongó jókedvében fölragadta és végighömpölygette a fehér vízőzönt a rónán. A tavaszi áradás egyre növekedett, félelmetesen megdagadt, míg végül puha, illatos és fullasztó hullámaival elöntötte és elnyelte a földet, az eget és az egész mindenséget...” (*Szabolcs házassága* 92. l. Egyébként itt „ősz csodát” kell értenünk a virágzó kitavaszkodáson.) — Gyurkovics Terka és Török László

a Margit-szigeten sétáltak. A romok tájékán „a viruló bokrok fehér fürgeteget zúdítottak a fejükre...” (A *Gyurkovics-lányok* 75. l.) A „fehér fürgeteg”-metafora íme olyan kész kifejezéssé állandósult Herczeg stilisztikai szótárában, hogy szükség esetén rögtön megtalálja s a leírás szövegébe beilleszti. (Hasonló példák a Függelékben.)

A következő példa ízelítőt ad nekünk arra vonatkozólag, hogyan sarjasztja ki írónk képzelete a piciny szemléleti magból egy pillanat alatt a hasonlatok és metaforák színes virágait, de művészi finom érzékkel vagy épen tudatos műgonddal miként vigyáz arra, hogy az egyik magból ilyen, a másikból amolyan virágnak szabad és kell kibontakoznia. A *Lélekrablás* c. regény 84. lapján arról van szó, hogy a Hajnal lelkében milyen nagy változás történt egy erős, viharos éjszakán, mikor t. i. ő és Sárkány meggyőződtek egymás kölcsönös szerelméről. A szemléleti alap — az éjszakai vihar — két mozzanatra különül: az egyik az eső, a másik a mennydörgés mozzanata; ez a két különböző mag így termeli ki magából a megfelelő, stilszerű virágdiszt: „Az éjjeli esőben, amely hajnalig harsogott a kertben és dobolt az ablakain, mesés pompájú, mámorító illatú virágtermés kelt ki a szívében. A virág-erdő fölött hajnalig úgy csapongott az ő boldog lelke, mint egy megbódult kis szitakötő. Az égzengéstől egyébként nagyon félt, mert alapjában véve bizony csak gyáva kisleány volt, az éjjeli mennydörgés azonban győzelmes harsonaszóként remegtette meg a tagjait. A harsonaszótól fölpattantak a boldogság tündérvárosának aranykapui...” — Exotikus, sőt fantasztikus jellege ellenére is mily szabatos vigyázatúnak kell mondanunk ezt a kettős irányú költői átvitelt!

Néha van egy kis zökkenője a részletezőbb átvitelnek, de aztán újabb finomságok oldják fel kel-

lemes összhanggá a pillanatnyi zökkenést. Hogy ezt a megjegyzésünket érthetőbbé tegyük, kénytelenek vagyunk az alábbi idézetet két részre szakítva közölni:

„A csillaghadak megszaporohtak a csodálatosan tiszta éjtszakában. A békésen vonuló égi nyájak közé, melyeket számon tart a pusztai nép szeme, idegen csillagok keveredtek...” (Itt egy kis zökkenőt érzünk, mert ha már egyszer égi nyájokról beszélt az író, akkor ne „csillagokat” vegyítsen közéjük, hanem tartsa magát az átvitel kívánta fogalomkörhöz. De a zökkenő csak egy pillanatig tart, hogy aztán annál üdőbbnek érezzük a szabatos finomságú folytatást, mely az „idegen csillagokat” szerencsés átvittel illeszti be a megkezdett naív szemléleti kép keretébe.) „...szűrösszemű kis jószágok, melyek ismeretlen csillaghavasok gyémántkődös csúcsáról ereszkedtek alá, mint a kőszáli kecske a legelésző juhnyáj közé...” (Pogányok 3. l.)

Vagy figyeljük meg a következő hasonlatot: Egy görög asszonynak „a két szeme úgy égett és világított, mint a mécespár...” (eddig még meglehetősen mindennapiasnak érezzük a hasonlatot, de egyszerre csak megteljesedik és megszépül, mert a folytatásban a költői átvitel a már említett két hasonlóságon (égés, világítás) kívül még egy harmadik segítő mozzanatra is támaszkodik :) „...az asszony vértelen arca és törékeny termete pedig azt a benyomást keltette, hogy a két méces kiszívott a testéből minden nedvet...” (Szerelmesek 101. l.) A hasonlat így, a maga egészében, egyike a legszembeknek.

Az is érdekességet tud adni a hasonlatnak és növelni hatását, ha a költői átvitelről kiderül, hogy tulajdonképpen csak félig-meddig van benne fölcserélve egymással a szemléleti és a lelki élet kétféle fogalomköre, azaz hogy szinte szóról-szóra is ráillik

a képes beszéd mód az ábrázolt helyzetre. „Úgy volt, hogy a (Ladányi Edit) csónakja reménytelenül bolyongott az únottság fekete tengerén. Évek óta, egy örökkévalóság óta. Egyszerre szilaj, férfias tengerész-rikoltás ütötte meg a fülét. Az éjtszakában fényárban úszó, fehér hajó bukkant fel, — hajó, amely az erő és az előkelőség szimbolumaként hasította a vizet, — azután kemény nagy férfikéz nyult feléje... Hogyne ragadta volna meg a kezét?“ (*Álomország* 26. l.) ...Az „únottság fekete tengeré“: képes beszéd, de „az éjtszakában fényárban úszó fehér hajó“: szemléletes valóság, a Belizár yachtja; a „szilaj, férfias tengerész-rikoltás“, a „kemény nagy férfikéz“ fizikai értelemben is illik a yacht tulajdonosának egyéniségéhez... és Edit idézett merengésének a színhelye éppen az „Ariel“ nevű yacht ladies-room-ja, s a regény egész cselekvénye egy Földközi-tengeri hajóút keretébe van belefoglalva.

A hasonlat néha kétoldalú: az egyik oldal derűs látványt nyújt, a másik lehangoló képzettársulást idéz fel tudatunkban, az egyiket ünnepélyes, a másikat komikai hangulat mellékszöngéi kísérik, s ez a kettősség — ha csínján bánik vele az író — szintén elemévé válhatik a művészi hatásnak... Pl. Harkályváron „a háztető körül ezer karminpiros kis madár röpdösött az alkonyi fényben — ez meglepő és kedves látvány volt —, de csakhamar kitűnt, hogy a szél a vadszőlő meghalt leveleit forgatja kísérteties táncban és ez megint szomorú volt.“ (*Az arany hegedű* 51. l.) — „Edit megitta a teáját, azután a homály védelme alatt egyedül, nesztelen talpakon kalandozni kezdett a hajón, mint az elvarázsolt kastélyba toppant királyfi, vagy helyesebben: az idegen házba tévedt macska.“ (*Álomország* 20. l.)

Ugyanabból a szemléleti alapból gyakran indul ki többfelé a költői átvitel útiránya, és pedig nemcsak egymással párhuzamosan, mint egyik fentebbi

példában láttuk (záporosó — mennydörgés), hanem ugyanegy pontból; de ilyenkor is mindig az árnyalati különbségek szabatos figyelembevétele vívja ki méltánylásunkat. A *Tűz a pusztában* c. novelláskötet első darabja („Az 1915-iki rózsák”) így kezdődik: „A szél orvul megrohanta. Vidáman túlkölt és láthatatlan kopók csaholtak a nyomában. Nyilvánvaló volt, hogy az öreg úr sapkájára vadásztak. A roham azonban nem sikerült, az öreg két kézzel fogta a sapkáját és a szilaj had szégyenkezve meglapult és elinalt“... És most megtudjuk a kis elbeszélésből, hogy az öreg úr azon tűnődik, nemesítsen-e rózsákat az idén is?; dúl a nagy háború, az ő fia is ott küzd a halálmezőn, hát szabad-e ilyenkor kertészgondokkal bíbelődni itthon? De egyszerre csak eszébe jut, hogy az ő katona-fia gyermekkorában mennyire szerette a rigófüttyöt s később, szerelmes ifjú korában hányszor megdézsmálta a kert virágait, — az öreg úr tehát megbékélt azzal a gondolattal, hogy rigófüttyre és rózsára a legszomorúbb időkben is szükség van... „A szél megint felüvöltött és az öregnek úgy tetszett, mintha odafönn, magasan a feje fölött, óriás selyemzászlókat csattogtatna. Ez a világ admirálisának zászlójelzése: „A természet elvárja, hogy mindenki a kötelességét teljesítse!“ Az ifjú kötelessége, hogy harcoljon. A rigóé, hogy énekeljen. Az öreg emberé pedig, hogy rózsát nemesítsen“... A háborús szenvedés és életkockáztatás képzetvilága felett mily stilszerű költői diszként lobog-csattog a selyemzászló, s a humoros meghatottságú alaphangba ez a zászlóról vett kép mily szépen belevegyíti azt az ünnepélyesen hazafias komolyságot, amelynek a nemzeti nagy küzdelem idején sohasem lett volna szabad egy írónknál sem hiányozni a háborús témák hangulati háttéréből. (Nem állhatom meg, hogy itt is rá ne utaljak az előadásmód „szabatosságának“ arra a példájára, mely

egymás után, pontos rendben veszi sorra a katoná, a rigó, az öreg ember kötelességét.)... S még egy költői átvitel indul ki a szél szemléleti középpontjából, hogy a lelki élet mechanikájába vezessen bennünket: „A szél valami ajtót tépett föl az öreg úr lelkében és valami régen dugdosott holmit sodort a lába elé. Egy mesét. Talán még a székely dadájától hallotta...”

A hasonlatok minél találóbb megválasztásában és minél szabatosabb megfogalmazásában Herczeget nemcsak finom műérzéke, hanem magasrendű — főként irodalmi — képzettsége is segíti. Vannak olyan prózairók, akiknek a műveiben stilszerűtlenül hatnának holmi tudományos vagy művészeti vonatkozású hasonlatok, de Herczeg választékos modorához, előkelő egyéniségéhez, lelki világának nagyfokú tudatosságához jól illik az ilyesmi. Ime néhány szép példa. (Az ilyen hasonlatok szépségének érvényesüléséhez az olvasó részéről is szükséges az ösztönszerű ízlésen kívül a szellemi képzettség megfelelő mértéke is.)

„Az ő (a Hajnal) Odysseusa útban volt a dicsőség szigete felé, kemény ököllel fogta a kormány lapátját és viaszt tömött a fülébe, hogy ne is hallja a szerelmes sziréna hangját...” (*Lélekrablás* 143. l.) — „Sárkány azalatt a Dunaparton járt elborult aggyal és fájó szívvel, mint Madách Ádámja a kihűlt világ jég-hegyei között...” (*Ü. o.* 184. l.) — Jesszi „nagyon szép volt. Felséges, nagy, izmos, mint egy fehér hattyú. Kissé előrehajló nyakával és fölemelt tenyerével, amelyben kosarát tartotta, ama vízhordó leányok nemes plasztikájára emlékeztetett, amelyek antik gemmákon láthatók...” (*Napnyugati mesék* 117. l.) Csernő várának látképe. „Alkonyatkor, ha a lehúnyó nap küllőformájú sugárkévéket hint a völgybe, az egész kép oly kedves, szinte édeskesen regényes, mint egy Hiador-féle vers vagy egy régi szépirodalmi lap címképe...” (*Arianna* 163. l.)

Az irodalmi képzettség testvéri közelségben van a költők érzés- és eszmevilágához, ezt a két területet a közlekedési vonalak egész hálózata kapcsolja egymáshoz. Az imént idézett hasonlatokat nem is szokás „tudományos” vonatkozásúaknak mondani. De mutathatunk Herczeg hasonlatai között olyat is, amelyik igazolja, hogy a *szabatosság* érdekét néha milyen jól tudja szolgálni egy-egy tudományos műszó, pl. egy technikai vonatkozású szakkifejezés. „Ilona melegen lüktető ifjúsága volt (az Arady Sándor) életének hajtóereje... A bájos erő hatása azonban megszűnt és Sándor élete hidegen és mozdulatlanul vesztegel, mint a gép, amelyből kiszedték a tranzmisszió fogaskerekét...” (*Szerelmesek* 90. l.) Azt a szemléleti tárgyat, amelyhez az Arady élete hasonlítva van, mindenestre magyar szavakkal is *körül lehetne írni*, de a körülírás nemcsak a tömörségnek, hanem néha a szabatsóságnak is ellentéte; műszavakra (igen sokszor — sajnos — idegenekre) szüksége van minden nyelvnek s azokat bizonyos esetekben a költői stílus is felhasználja.

Minden magyaráztatás nélkül hadd írjunk ide még néhány szép hasonlatot Herczeg műveiből: „Régi barok kastély, egy kicsit komor, egy kicsit fontoskodó és mégis oly kedves, oly furcsán kecses, mint a menüetthez készülő nagyapó...” (*Idegenek között* 30. l.) — Ladányi Edit „alapjában véve nem sokra becsülte ugyan a szépségét, de azért olyan odaadó gonddal ápolgatta, mint az afrikautazó az üveggyöngyöt, amellyel a vadakat akarja megvesztegetni. A férfiak többé-kevésbbé mind vademberek...” (*Álomország* 28. l.) — Katalin hálósobája. „Kék bársonyfészek volt az asszonyé, a lámpa fénye is kék selymen szűrődött keresztül, miért is a szoba kissé hűvös és méla benyomást tett, akár a habléány kristálybarlangja...” (*Az arany hegedű* 15. l.) — Az Avarffy vasládája szörnyen masszív és erős volt,

de régimódi szerkezetű. A tolvaj Huszti Huszt finom, modern acélpálcákkal pár perc alatt erőszak nélkül kinyitotta, holott erőszakos módon nem boldogult volna vele a legerősebb kalapács és véső sem. „Ha érezni tudott volna a láda, akkor olyanformán érezhette volna magát, mint egykor az első páncélos lovag, akit oldalba lőttek az első puskával...” (*Szerelmesek* 201. l.)

A költői átvitel gyakran metaforává tömörül; Herczeg szabatos stilművészetének talán az ilyenek a leghatásosabb példái.

„Reggel ezüst, este arany vér folyik Velence áttetsző ereiben...” (*Álomország* 119. l.) — „Belizár tapogatva kereste meg a villamos kapcsolót, a következő pillanatban a fejük fölött levő tölcsérből vakító fehér fénysáv villant elő, szívéen találva a megijedt éjtszakát...” (*U. o.* 54. l.) — Edit szerint az athéni Parthenon-templom a művészi szépség utólérhetetlen példája. „Tökéletes, mint egy ifjú isten meztelen teste. Mi jöhet még ezután? A gótika mellfűzője, a renaissance brokátja, a barok krinolinja, — aggság, betegség, barbárság...” (*U. o.* 37. l.) — A Milka kapitány hegedű-tokjának milyen *emberi* érdeket kölcsönöz s milyen hangulati közelségbe varázsolja hozzánk ez a tömör metafora: „fekete-lakkos hangkoporsó” (*Az arany hegedű* 79. l.) — Adriaí útja alkalmával Herczeg kénytelen bádogdobozba zárt gulyás-húson élni és gramofon-muzsikával szórakozni. Meg is jegyzi egy helyt: „A konzerv-zenét épúgy megunja az ember, mint a konzerv-gulyást...” (*Szelek szárnyán* 80. l.) Mily természetes átvitelen alapuló metafora ez a „konzerv-zene” s mégis milyen újszerűen hangzik s milyen szabatos, milyen sikerült szólás!

Sok panaszt olvastunk már a költők műveiben arra vonatkozólag, hogy a nyelv szavai mennyire elégtelenek azon benyomások végtelen számú árnya-

latainak a pontos, szabatos megnevezésére, amelyekkel a külső világ jelenségei érzékszerveinken át elhalmoznak bennünket. De az is bizonyos, hogy az emberek nagy része nem igen tudná hasznát venni annak, ha a nyelv kifejező eszköz-készlete hirtelen megsokszorozódnék, mert az átlagos ember tudata nem igen törődik az érzéki benyomások finomabb árnyalatainak roppant tömegével, hanem leegyszerűsíti őket annyira, hogy a nyelv meglévő fogalmi jegyeinek, a szóknak is csak egy kicsiny részét kell igénybe vennie, ha benyomásairól számot akar adni önmagának vagy másoknak. Hogy egy átlagos és egy túlfinomodott idegéletű és szellemi fegyelmezettsgű ember mennyire más-más képet alkot magának a tapasztalati életről, nem is gondolnók; csak olyankor sejtjük meg ezt a nagy különbséget s a kettő között lehetséges végtelen számú átmenetet, mikor finom érzékenysgű és kivételesen szabatos tehetségű költők szavakban is ki tudják fejezni a benyomásoknak olyan árnyalatait és fokozatait is, amelyek a mi érzékeink számára nem is léteznek, vagy legalább a tudatunkba nem jutnak el, s ha esetleg eljutnak is, nyelvünk szókincsében nem lelünk megfelelő, pontos elnevezést számukra.

Herczeg stilművészetének szabatossága már csak azért is bő alkalmat talál az ilyen irányú érvényesülésre, mert — mint tudjuk — Herczeg az összetett jellemű, bonyolult lelki életű, érzékeny idegzetű, finomult életmódú emberekét szereti megfigyelni és ábrázolni s ezek nevében és álarca alatt az érzéki benyomások rejtettebb árnyalatai közül sok mindent meg tud ragadni, elemzés alá venni s fogalmi, nyelvi úton is pontosan meghatározni. Az előbbi fejezetek egyikében már idéztük Ladányi Edit tanítását a *szag-érzetek* hihetetlen sokféleségéről: van vidám és szomorú, vonzó és ijesztő, naív és raffinált, forró és hideg stb. illat, sőt van „világtörténelmi szag“

is... Ebből a példából is nyilvánvaló, hogy érzékeink fokozatainak megjelölésére csakugyan szegényes a nyelv szóanyaga, s legfeljebb úgy segíthetünk magunkon annyira-amennyire, hogy az egyik fajta érzéki benyomások jelzőit a másik fajtának a megjelölésére is felhasználjuk (meleg és hideg színek, édes illat, magas hang stb.). Mikor ilyesmit kell a lehetőség szerint minél találóbb és szabatosabb módon szavakkal kifejezni: Herczeg tehetsége olyankor elemében érzi magát...

Mi, átlagos lelki berendezettségű olvasók csak homályos és bizonytalan sejtésekre vagyunk utalva, mikor ilyen sorokat olvasunk Herczeg műveiben: az egymástól elidegenedett Arató-házaspárra nézve megfakult a közös emlékek színpompája; „füstté lett a rozsdavörös Róma is, az ametiszt színű Párizs, a gyöngyragylófényű Velence, hol együtt jártak a multban és párává lett Athén elefántcsontsárga dicsősége, párává az arany Bizánc, ahová együtt akartak elmenni a jövőben...” (Az arany hegedű 119. l.) Csüggedten érezzük, hogy ezek a szabatos jelzők a mi tudatunkban nem képesek oly gazdag képzetkapcsolódást felidézni, oly sokféle hangulati emlékekkel összefogódzkodni, amilyen érzéki eleven-ségű szemléleti forrásból táplálkoznak Herczeg lelkében. A különféle érzékszervek benyomásainak egymásba való átjátszódására, az emberi tudatnak ilyen vagy olyan irányban rendellenessé vált vagy egyoldalúvá finomodott jellegére, s persze egyúttal a Herczeg megfigyelő és kifejező tehetségének nagy szabatoságára világít rá a következő pár példa:

„Az ügyvéd lehunyta a szemét, hogy jobban élvezhesse (a Zajcsáryné) hangját... Lehunyta szemét és az a bolondos hallucinációja volt, hogy az asszony szavai szentjánosbogárkához hasonló, színes, apró fénypontokként rajzanak a szíve körül. Tisztán látta, hogy az *a* betűje lángvörös, az *á*-ja pedig sötétpiros,

az *e*-je sárga, az *i*-je fehér, az *ó*-ja pedig azurkék...“ (*Arianna* 14. l.) — Ladányi Edit Velencében Ariosto eposzát, az *Orlando Furiosot* kezdi olvasni; „nem érti meg egészen — az olasz tudománya még meg lehetõsen szegényes —, de amint elolvas egy-egy stanzát, mindig az az érzése támad, mintha kerek, szilárd, arannyal erezett márványoszlopok erdejébe látna...“ (*Álomország* 98. l. Épen az olasz nyelvtudás fogyatékossága okozza, hogy az értelemnek, a fogalmi tevékenységnek a képzelet megy segítségére valamelyes furcsa, meg nem okolható *érzékletes* benyomással.) — Ugyancsak Ladányi Edit a háta mögött beszélgetni hall pletykázó nyárspolgárokat. „És amint hallgatja õket, minden hanghoz egy-egy állati fejet rajzol szeszélyes fantáziája. Most két csikó társalog. Hogy miért épen csikó, azt nem tudja, de a nyers és fiatalos hangok kócos sörényû, kíváncsi szemû, vékony bokájú, sovány parasztszikók képét keltik fel Editben... Most egy komondor kezd morogni... Egy buldog, amely eddig lesben feküdt, haragosan ráveti magát a komondorra... Most megszólal egy szelídszemû, csillagos homlokú kis borjú... Most vén és tiszteletreméltó kérõdzõk brummogó hangja hallatszik... Egy elbizakodottan és gúnyosan mekegõ kecskehang veszi át a szót... De most — jaj! — rettenetes nõstény oroszlán rohanja meg Editet...“ (*U. o.* 191. l.)

Efféle különös érzéki csalódásokat mindnyájan tapasztaltunk már, de sohasem mertük, mert úgyszem tudtuk volna, ilyen szabatos elemzés alá venni azokat. Pedig a lelki életnek ezek a fizikai eredetû mozzanatai fontosak, s ezek beható megfigyelésével a naturálista mûvészeti irány jelentékeny érdemet szerzett magának. Herczeg sohasem követte a naturalizmus módszerét szélsőségekbe, de — mint látjuk — az elõnyeit nem hagyta kihasználatlanul.

Fejtegetéseink végső eredményeként az a meggyőződés szűrődik le bennünk, hogy Herczeg ismeretett írói jellemvonásai tökéletes összhangban vannak egymással, mint egy teljes kifejlődöttségre jutott írói egyéniség alkotóelemei. Írói kifejlődése arra az időszakra esik, amikor a magyar politikai és irodalmi életben egyaránt a realizmus szelleme került uralomra. Herczeg tehetsége számára alkalmas talajt készített elő ez az 1867 utáni országos átalakulás; szerényebb méretű képzelőerő, tárgyilagosan pontos megfigyelőképesség, finom és szabatos kifejezőművészet, kiábrándultsága ellenére is mély erkölcsi gyökerekre támaszkodó férfias világnézet: — ezek az értékek, hogy úgy mondjuk — ép oly korszerűvé tették és teszik Herczeget a maga nemzedéke előtt, mint annak idején Jókait tették az ő másnemű és más méretű írói tulajdonságai. Bárcsak politikai életünkben is olyan megrázkódtatás nélküli és természetes átalakulás szerint következnenek a korszakok egymás után, ahogyan pl. a Jókai-korszak gazdag költői örökségén osztozott meg s fejlesztette ezt tovább a maga módja és tehetsége szerint a legutóbbi emberöltő regényíró-triumvirátusa: Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg!... De a korszerű előnyökön kívül abszolút művészi értékekben is gazdag a Herczeg költészete s minden jel arra vall, hogy ez a költészet most van termőerejének legigazibb teljességében.

Függelék.

Ismétlődő helyzetek és kifejezések Herczeg műveiben.

(A IV. fejezetben felsorolt egyezéseken kívül feltűnőbb példák még a következők :)

1.

Mikor a pályaudvarról mentek hazafelé, Malvin a kocsiban „elkapta a (férje) kezét a takaró alatt és finom újjai oly szívós erővel kapcsolták körül, hogy erőszakkal se tudta volna eltávolítani magától. Csillogó szemét egy pillanatra se vette le az' ura arcáról.“ *Szabolcs házassága* 179. l. — „Sárkány maga kísérte ki az asszonyt (Hajnalt) a délutáni vonathoz.“ A kocsiban Hajnalnak „a kabátja alatt, amelyet a térdén tartott, sikerült megragadnia az ura kezét, azt az állomásig fogva tartotta. Sárkány a komornára való tekintettel nem ellenkezhetett vele.“ *Lélekrablás* 204. l.

2.

A Bakóval vívott halálos párbaj után Malvin odament férjéhez. „A szeme fénylett, szinte világított. Valami boldog, gyöngéd meghunyászkodás kifejezése látszott lázasan kipirult arcán. Látszott rajta, hogy fél az urától, de büszke rá, miként párjára az erdei vad, ha gyilkos tusában leverte az idegen hímet. Megborzadt és mégis megittasult a vértől,

amelyet őerte ontottak és amely bűvös hatalommal forrasztotta össze a párjával.“ *Szabolcs házassága* 180. l. — Márton kanonok agyoncsapta azt a német katonát, amelyik hozzá mert nyúlni Zenóbia fátylához. Zenóbia aztán útközben felkérdezett a Márton nyergébe. „Mindig a vérében fetregő németet látta maga előtt. A gondolat, hogy a kemény kar, mely most vasabroncsként fonta körül, őerte vért ontott : fogvacogtató félelemmel töltötte el, de egyszersmind mámorossá is tette... Lázás, édes meghunyászkodással, makacs, ittas pillantással kereste a Márton tekintetét, mint a szarvasünő, amelynek párja gyilkos tusában győzött.“ *Pogányok* 143. l.

3.

„A bölényvadászok fönn laknak a Harkálykő tetején... Hajdan a bölényvadászoké volt minden hatalom. De idegen nép tört rájuk, szapora, falánk, visító vándorpatkány-emberek, nem vadászok, csak hurokvetők, — azok fölfalták a hatalmukat. Az északi széllel jöttek, mint őszi köd, százan voltak egy ellen. A föld a hurokvetőké lett, de a felhők a bölényvadászoknak maradtak. Azóta csak egy szabad sziget van a levegő óceánjában : a hegytető. De azt is kerülgeti már a szürke patkánynép...“ *Az arany hegedű* 179. l. — Az óriáshegy tetején „tanyáznak a vöröshajú emberek. A feketék gyűlölt és rettegett ősi ellenségei... Valamikor régen ők voltak az erdők és völgyek urai, le egészen a nagy vízig. Akkor hatalmas fejedelmek voltak. De eljöttek aztán a feketehajú bevándorlók, azoknak nyüzsgő sokasága ellepte az országot és kipusztította a vöröseket... Ma már csak az óriáshegy ormán tanyáznak vörös emberek. Ott is kevesen vannak.“ *Kaland* stb. 47. l.

4.

Gyurkovics Géza egyévesönkéntes párbajra hívja ki a főhadnagyát. Ez ki is áll, de Gyurkovics lövése után nem él a lövés jogával, hanem így szól ellenfeléhez : „Párbajjal nem szolgálhatok, de ahányszor neked tetszik, húsz lépésről mindig lövöldözhetsz reám. Most azonban egyéb a dolgom...” *A Gyurkovics-fiúk* 67. l. — Hadfaludy gróf, a Balázsovics lövése után szintén nem nyúl fegyverhez, hanem így szól segédeihez : „Mondják meg annak a fráternek, hogy minden kedden délután, amikor ráérő időm van, lövöldözhet rám, ahányszor akar, én azonban sohasem fogom arra méltatni, hogy fegyvert emeljek ellene.” *A honszerző* 205. l.

5.

„Szitnya újabban a rohamosan fejlődő vidéki gócpontok sorába lépett. Utcáit aszfalttal burkolták és villamosan világították. A régi városi kertet modern parkká változtatták át és a szitnyaiak igen büszkéek voltak monumentális új városházukra és színházukra: Kórháza, csatornarendszere és vízvezetéke azonban természetesen nem volt a városnak. A pompás városháza hivatalaiban új községi pótadókon és kölcsönökön törték a fejüket, a színházban megbukott minden darab... A város rohamos fejlődése láthatólag abból állott, hogy hitelre gyémántgombokat vásárolt a rongyos ingére.” *A honszerző* 221. l. — Varjason az új polgármester a szép fákat kivágatta a villanylámpák miatt, a Grassalkovich-kastély szép stíljét tönkretette stb. Igaza lesz nemsokára a volt polgármesternek, hogy „a varjasi pótadók magasabbak lesznek a templomtorony gombjánál. Akkor majd a takarékoság

kedvéért újból el fogják halasztani a városi kórház és a csatorna-rendszer építését. Egyelőre azonban csak hadd büszkélkedjék Varjas a villany és az aszfalt fényében, miként a perzsa khán a gyémánt-gombokban, melyek nem éppen kifogástalan tisztaságú ingét ékesítik.“ *A fehér páva* 188. l.

6.

Etel bárónő, Attilához, akinek az újját egy rózsa tövise megkarcolta : „Igazi lovag, — vérét ontja hölgye egy szeszélyéért.“ *Fenn és lenn* 55. l. — A báróné számára a segédjegyző egy orgonafaágot tört le s közben megvérezte a kezét. A báróné : „Ön igazi gavallér, vérét ontja hölgye szeszélyéért.“ *Arianna* 128. l.

7.

„A kis Rarát, mikor még karon ülő baba volt, ellopta egy gorilla-nőstény és magával vitte a bozótba. Rara édesapja... férfiasan beletörődött a családi szerencsétlenségbe, mert hiszen maradt ott-hon még elég gyereke.“ *Tűz a pusztában* 89. l. — A zárai kikötő legszélén tornászott a Herczeg Ferenc keresztfia, II. oszt. gimnázista-gyerek, de kitűnő úszó. A fiú vakmerősége idegessé tett egy közelben ülő pedáns németet s ez kifejezést is adott a gyermek szülei iránt érzett megbotránkozásának. Ekkor az apa odasúgta a fiának, hogy tornászás közben csak-azért-is zuhanjon bele a vízbe. Mikor aztán a becsületes német rémulten kiáltozta : „Ihr Junge ! Ihr Junge !“, — az apa „fagyos nyugalommal legyintett a kezével. — Nem tesz semmit, — mondta németül — van otthon még három gyermekem.“ *Szelek szárnyán* 41—42. l.

8.

Kun Attila megszegyenülve tudja meg a regény (*Fenn és lenn*) végén, hogy Etel bárónő Agenor grófba volt igazán szerelmes; Attila is csak azért tudott neki annyi lelki izgalmat okozni, mert Attila megtévesztően hasonlított Agenorhoz. — Az *Idegenek között* c. regényben Sándor gróf azért tart szeretőt, mert ez feltűnően hasonlít Paulához, a regény hősnőjéhez, akit Sándorhoz kölcsönös, de reménytelen szerelem fűz. — A *Férfiszív* c. regény végén „Arady Sándor tulajdonképen csak azért vette feleségül a kis utcai leányt, mert annak mozdulatai és beszédmodora némileg emlékeztették őt Klotildra...” — A hazaérkezett fiatal báróné ismeretséget kezdett Kelemen falusi segédjegyzővel; ez sohase tudta meg az okot, azt t. i. hogy a segédjegyző véletlenül hasonlított egy főherceghez, akivel a báróné bizalmas viszonyban volt a pletyka szerint. *Arianna* c. kötet. — Sándor azért tartott szeretőt, mert ez hasonlított Cecilhez, akibe Sándor szerelmes. *Kék róka* 82. l.

9.

Szabolcsnének „első szépítőszerévé a hideg víz lett.” *Szabolcs házassága* 36. l. — Látszott Fáber bárónén, „hogy első és egyetlen szépítőszere a hideg víz”. *Lélekrablás* 118. l. — Árkayné „három lépésről megérezte a hideg víz józan illata”. *Álomország* 14. l. (Fáberné „kissé fiúsan” öltözködött Árkayné „kissé fiús szépség volt.”)

10.

Törökkuthy grófnak (Lovrich Sarolta férjének) „csak *egy* kifejezett egyéni vonása volt: mindig és mindenütt unatkozott”. *Fenn és lenn* 22. l. — Letícia

hercegné férje „mindig azt a különös benyomást tette az emberre, mintha halálosan unatkoznék“. *Szabolcs házassága* 52. l.

11.

Farkasics : „Minden nő, a legutolsó is, visszanyeri a szerelemben szívének ártatlanságát.“ *Lélekrablás* 51. l. — „Igaznak kell lenni, hogy a nő minden szerelmében újjászületik és visszanyeri lelke érintetlenségét.“ *Szerelmesek* 74. l. — A nő minden szerelmével újjászületik“, mondja Szitnyay. *A honszerző* 83. l.

12.

„Nem is volt ember, csak polgármester. Olyan volt, mint a jó hegedű, amelyet tokba zárnak, ha nincs rá szükség.“ *Elbeszélések* 164. l. („A vízcsöpp lakói“). — Andor, Kovács lapszerkesztőhöz : „Én mindig azt hittem, hogy Kemény úr magát lapzártakor tokba csukja és elteszi a kiadóhivatalban.“ *Andor és András* 82. l. — Dóra : „Igen, én tárgy vagyok, egy jóhangű hegedű. Ha elvégeztem a dolgomat, akkor szekrénybe zárnak, nem törődnek többet velem.“ *Sirokkó* 22. l.

13.

„Az asszonyevő olyan ember, aki asszonyokra éhes és akit megesznek az asszonyok.“ *Elbeszélések* 227. l. („Az asszonyevő“). — Sándor : Az asszonyevők „olyan urak, akik nőkre éhesek és akiket aztán megesznek a nők“. *Kék róka* 19. l.

14.

Reögh hadnagy : „Az én áram egy millió!... Egy kerek millióért talán elvenném a sátán öreg-

anyját is, olcsóbban azonban a milói Miasszonyunkat sem.“ *Mutamur* 98. l. — Tarján Gida : „Az én áram egy millió! Annyiért talán elveszem a sátán öreganyját is, — kevesebbért a milói Vénuszt sem.“ *A dolovai nábob leánya* 25. l. (Végül mind a kettő szegény lányt vesz feleségül.)

15.

„Tavaly jártam lenn utoljára a hazámban. Esős, rosszkedvű nap volt... hanem azért mégis kimentem a temetőbe. Tisztességtudásból, hogy meglátogassam egy pár jóemberemet odakünn.“ *Mutamur* 60. l. („Az utolsó bál“). — „Hogy leértem a hazámba... bár kissé fáradt voltam már, kimentem a temetőbe. Félig tisztességtudásból, hogy megvizitelyem ottlakó jóembereimet.“ *U. o.* 260. l. („Szivárvány a fővényben“).

16.

Kun Attila, önmagára célozva : „Az istenek nem arra valók, hogy fazekat drótozzanak.“ *Fenn és lenn* 215. l. — Gombos Andor, önmagára célozva : „Az istenek nem arra valók, hogy fazekat drótozzanak.“ *Andor és András* 80. l.

17.

„Lelkük mintha mollra volna hangolva.“ *Idegenek között* 37. l. — „Mintha egy mester keze diszkrétebb mollhangnemre hangolta volna Malvin lelkét.“ *Szabolcs házassága* 137. l. — Cecil „most olyan, mintha áthangolták volna mollra. Még a beszédje is csupa mollakkord“. *Kék róka* 18. l.

18.

„Ha tudná a gróf, hogy micsoda honvágy epeaszt az ő világa után!“ *Idegenek között* 74. l. — „Egy

neme a honvágynak lepte meg régmúlt napok után.“ *Fenn és lenn* 237. l. — Rómában „valami különös áhítatos ellágyulás vett erőt az embereken. Valami édes és méla honvágyféle egy letűnt büszke világ után“. *Az élet kapuja* 62. l. — Annus „honvágyat érzett, emésztő honvágyat egy színes, derűs, előkelő világ után“. *Tűz a pusztában* 19. l. — Edit „megint édes és forró honvágyat érzett valami után, amit elvesztett, mielőtt még az övé lett volna“. *Álomország* 95. l. — Edit „megint érezte a régi szent és édes nosztalgiát a férfi után“. *U. o.* 112. l. — Sándor, Pálhoz : „Te — neved ki — formális honvágyam volt utánatok.“ *Kék róka* 16. l.

19.

Az ünnepelt nő „húsos nagy virág“-nak van nevezve. *Idegenek között* c. kötet 168. l. („Hamvazó szerda“). — „Az asszony talán nem is gondolkozó ember, hanem egy húsos fehér virág.“ *Lélekrablás* 150. l.

20.

„A koszorú nedves tubarózsái fölött egy árva fehér pillangó járt bolondos táncot. Alkalmasint becsípett az erős illattól“ (t. i. az Olga sírján). *Mutamur* 61. l. — A Szentgály sírján „szitakötők keringenek a rózsák körül és becsípnek Clermont hercegné kedvenc virágainak édes parfümjétől“. *A királyné futárja* 127. l.

21.

Edit : „Minden tömeg csöcselék és száz isten együtt véve tömeg.“ *Álomország* 51. l. — Pankotay báró : „A tömeg mindig csöcselék. Ezer elmés, értékes ember együtt csöcselék. Ezer főherceg is csöcselék.“ *A fehér páva* 58. l.

22.

„A szűkmellű, hórihorgas polgárházak teli vannak tapasztva fecskefészek-erkélyekkel.“ *Napváros* 3 .l. — „Jobbról-balra ősrégi, szűkmellű házacsókák állnak“ Oltván. *Az arany hegedű* 51. l. — „Beszélgetés közben szűkmellű házak közé szorított kis térre jutottak“ Velencében. *Álomország* 111. l.

23.

A hegycsúcsot „csonka vártorony koronázza, recés ormaival élesen fúródva a déli ég mély korongjába“. *Fenn és lenn* 7. l. — A pétervárad-i citadella „merészen fúródik a déli égboltozat azurjába“. *A Gyurkovics-lányok* 16. l. — A nagykorút bérpalotáinak tornyai feketén fúródtak a sápadó égboltozatba.“ *Ariana* 89 l.

24.

A kaukai király udvari báljáról szóló paródisztikus részlet (csaknem egy nyomtatott lapnyi terjedelmű) kétszer fordul elő, szószerinti egyezéssel: *Fenn és lenn* 119. l. (Attila beszél el Dzsina grófnőnek) és *Első vihar* 86. l. (Dobó Oszkár beszél el Ginának.)

25.

Zalkovszky herceg, „amióta tiszt volt és adóságokkal küszködött, mint ultima ratiót mindig szem előtt tartotta az öngyilkosság eszméjét“. *Fenn és lenn* 128. l. — Jurisics elhatározta, hogy öngyilkossá lesz. „Kalandos életében, már egyetemi évei óta, mindig szem előtt tartotta ezt az ultima ratiót.“ *Napnyugati mesék* 146. l.

26.

„... Vajjon az ember, akinek a teremtés szeszélye egy csöppet engedélyezett a végtelenség tengeréből, kötelezheti-e magát az önmegsemmisítésre?” *Fenn és lenn* 286. l. — Ez az öngyilkosság elleni érv részletesebben ki van fejtve: *A kívándorló* 93. l.

27.

Simon gróf „gyermekpofozó“-nak nevezi Erzsi előtt a tanítót. *Arianna* 158. l. — Pál is „magyar királyi gyerekpofozó“-nak mondja a tanítónőt. *Kék róka* 11. l. — A *Napváros* 85. lapján is előfordul ilyen értelemben ez a kifejezés.

28.

„A megriadt vendégsereg sietve engedte át helyét annak a félelmetes, királyi vendégnek, aki Petőházy Miklós hajlékába érkezett“ (t. i. a halálnak). *Tűz a pusztában* 13. l. — „Karácsony előtt királyi látogatója volt az Ábel-családnak. A halál majestása jelent meg szerény körükben... Megérkezett ő felsége“ *A fehér páva* 138. l. — Sándor, Cecilhez: „Fenséges vendéget hívok asztalához: az Igazságot!“ *Kék róka* 32. l.

29.

Martin dicsekedve mondja magáról, hogy ő boxoló bajnok. Az „ezredes“ azonban rövid birkózás után kidobja a szobából Martint. „*Kate*: De Martin szomszéd, hiszen maga boxoló bajnok?! *Martin*: Igen. De ő dsiu-dsicut tud.“ *Az ezredes* 23. l. — „*Tamás*: Ofélia... ne menjen férjhez, mert biztos, hogy az ura meg fogja verni. *Ofélia* (békülékenyen nevet): Csakhogy én dsiu-dsicut tudok ám!“ *Sírokkó* 16. l.

30.

Ezredes, Pálmához : „Otthon, Amerikában nem félnék. Ott az *igen* mindig *igen* és a *nem* mindig *nem*. De Európa... Itt mindenhez sok beszéd és sok idő kell.“ *Az ezredes* 78. l. — *Fábián* : „Azt hiszem, az idegeimre ment az európai élet... Én itt nem tudok eligazodni... (Pillantással Dórára.) Én megszoktam a vadak közt, hogy az *igen* *igent*, a *nem* pedig *nemet* jelent. De itt tízféle jelentése van minden szónak.“ *Sirokkó* 58. l.

31.

„A távolságban recés ormú vártornyok, egyik a másik mellett, mint egy fölízgatott emberi gyülekezet fenyegető öklei.“ *Az élet kapuja* 6. l. Csanádvár „palánkfalal koronázott lomha földsáncainak és óriás gerendákból ácsolt őrtornyainak árnyékképe olyan, mint egy formátlan ököl, amely torkon ragadta és leteperte a szabad pusztát“. *Pogányok* 4. l. — „Mikor a hegyek közé értek és már elhagyták a Duna közepén álló magányos sziklát, mely úgy nyúlik ki a vízből, mint a fuldokló óriás ökle...“ *Pogányok* 286. l. — *Giovanni* : Karthágónak „minden csonka oszlopa és bezúzott bolthajtása dacosan fenyegető ökölként nyul az ég felé, mintha keresné a gyilkos Róma torkát“. *Bizánc* 48. l. — „Az udvaron vadgesztenyefa áll... A délutáni verőfényben izzó rügyek — ezer kis arany ököl — remegő erőlködéssel szorongatják markukban a feszülő, bontakozó tavaszt.“ *Az arany hegedű* 106. l.

32.

„Gyémántos villámkardok százai szabdalták a fekete éjszakát.“ *Az arany hegedű* 10. l. — Pankotay: „Az első-gyorsvonal lesz a villám, melynek gyémánt-

pengéje ketté fogja szelni a sötétséget.“ *A fehér páva* 32. l. — „Oly élesen villámlott végig a kocsifülke homályán és Edit éber álmodozásain, mint a gyémánt kardpenge.“ *Álomország* 34. l. — A villámok „gyémántos szablyákként hasogatták a mennybolt fekete kárpitját“. *A fogyó hold* 67. l.

A Csokonai Könyvtár eddig megjelent kötetei:

1. sz. *Oláh Gábor*: Válogatott Költeményei. (Csobán Endre bevezetésével.)
2. sz. *Zsigmond Ferenc*: Herczeg Ferenc.
3. sz. *Szabó Mária*: Sorsok és akarások. (Elbeszések.)
4. sz. *Bokréta*. IV. könyv. *Baja M.*, *Gulyás J.*, *Cyőkőssy E.*, *Madai Gy.* és *Oláh G.* legújabb versei. (Pintér Jenő előszavával.)

Előkészületben:

Irodalomtörténeti és esztétikai tanulmányok, versek, elbeszélések stb.

1947 NOV. - 1.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

